

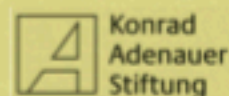
HET MIDDEN

Arjen Siegmann (red.)

De middenklasse als morele kern van de samenleving

WI
Wetenschappelijk
Instituut

Het Midden

Het Midden

De middenklasse als morele kern van de samenleving

WI
*Wetenschappelijk
Instituut*

Wilfried
Martens Centre
for European Studies

**Konrad
Adenauer
Stiftung**

Het Wetenschappelijk Instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het Wetenschappelijk Instituut geeft gedocumenteerde adviezen over hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van de leden van het CDA in vertegenwoordigende lichamen.

De Konrad Adenauer Stiftung (KAS) is een Duitse politieke stichting die is aangesloten bij, maar onafhankelijk is van de Christlich Demokratische Union Deutschlands (CDU). Opgericht in 1955 als "Gesellschaft für christlich-demokratische Bildungsarbeit", kreeg de stichting de naam van de eerste bondskanselier in 1964. Het biedt trainingen aan gericht op het bevorderen van vrijheid, vrede en rechtvaardigheid. Wereldwijd heeft de KAS ongeveer 80 kantoren en meer dan 200 projecten in meer dan 120 landen.

Het Wilfried Martens Centre for European Studies is in 2007 opgericht als politieke stichting en denktank van de Europese Volkspartij (EVP). Het bevordert het pan-Europese denken gebaseerd op centrumrechtse, christen-democratische en politieke waarden. Het Martens Centre heeft vier hoofddoelstellingen: nieuwe ideeën ontwikkelen en een forum bieden waar deze kunnen worden besproken, het doen van concrete beleidsvoorstellen, vormgeven van de Europese publieke opinie en een samenwerkingsplatform bieden voor centrumrechtse partners en experts.

Cover ontwerp door Riesenkind

Gedrukt in Nederland door Quantes

Dit is een gezamenlijke publicatie van het Wilfried Martens Centre for European Studies, het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de Konrad Adenauer Stiftung. Deze publicatie wordt mede gefinancierd door het Europees Parlement. De verantwoordelijkheid voor de feiten of meningen die in deze publicatie worden geuit liggen bij de auteur(s) van de publicatie. Het werk voor de publicatie is in 2018 afgerond.

Inhoud

1. De betekenis van het midden <i>Arjen Siegmann</i>	1
2. De Europese middenklasse in vier landen <i>Arjen Siegmann</i>	9
3. De middenklasse in Italië <i>Rosamaria Bitetti & Federico Morganti</i>	17
4. De middenklasse in Duitsland <i>Christian Arndt</i>	39
5. De middenklasse in Nederland <i>Arjen Siegmann</i>	57
6. De middenklasse in Bulgarije <i>Rumiana Stoilova & Mila Staneva</i>	75
7. Het vergeten midden <i>Godfried Engbersen</i>	101
8. Politiek van de middenklasse <i>Sybrand Buma</i>	115
9. Ruimte om te ademen voor de Europese middenklasse <i>Eoin Drea</i>	121
10. Burgerkracht en de beschavingsopdracht van de politiek <i>Jan Prij</i>	131

1

DE BETEKENIS VAN HET MIDDEN

Arjen Siegmann*

De term middenklasse is aan een comeback bezig. Economen, politici en journalisten ontdekken dat het welzijn van de middenklasse en de burgerlijke waarden die zij representeert, nodig zijn om de samenleving een goede toekomst te geven. Wereldwijd gemeten neemt de middenklasse steeds in omvang toe, maar binnen landen voelt de middenklasse zich steeds meer onder druk staan. De burgerlijke waarden die hebben geleid tot ontwikkeling en welvaart lijken naar de achtergrond te verdwijnen in de discussie over de wereldwijde uitdagingen van globalisering, technologie, klimaatverandering en migratie.

Op het moment van schrijven halen mensen met gele hesjes, de *gilets jaunes*, het wereldwijde nieuws. Fransen protesteren tegen een verhoging van de brandstofprijzen, en uitten tegelijk hun ongenoegen over andere hervormingen. Die hervormingen hebben als doel de economie beter te laten functioneren, maar veel mensen voelen kennelijk niet dat ze er baat bij zullen hebben. Ze voelen zich de verliezers van globalisering, als een loterij waar ze niet voor gekozen hebben. Het lijkt op de postcodeloterij waar je lotnummer je postcode is (en je huisnummer). Gewild of ongewild doet iedereen mee. Je

* Arjen Siegmann is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en universitair hoofddocent financiële economie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

deelt in de prijs of je hebt spijt dat je geen lot hebt gekocht. De loterij creëert loten en “anti-loten” tegelijkertijd, zogezegd.

Globalisering en de negatieve stemming van de middenklasse kan ook gezien worden als een “anti-lot”. Niemand kiest bewust voor de grote trends, zoals voortschrijdende techniek, migratie, of klimaatverandering. Maar ze hebben impact op ons dagelijks leven. Als individu of gezin kunnen we er maar heel weinig aan doen. Sommige mensen hebben geluk omdat ze hoogopgeleid zijn, goed verdienen met een baan in een internationale omgeving, of profiteren van internationale handel. Maar in veel sectoren verdwijnt ook werkgelegenheid, vooral bij lageropgeleiden. Alle OECD-landen hebben daar last van.¹ Dit kunnen we het “anti-lot” van globalisering noemen. Het is het aspect van economie dat onrust geeft en het gevoel van “er niet meer bij te horen”.

Het gevoel er niet meer bij te horen wordt geuit door een alleenstaande moeder in het achtuur-journaal. Ze verdient teveel voor een sociale huurwoning, maar te weinig om iets anders te kunnen huren of kopen. En opmerkelijk genoeg legt ze dan meteen de link met de bredere samenleving. Ze relateert de moeite om huisvesting te vinden aan een gevoel van achteruitgang. Dit gevoel kan allerlei oorzaken hebben en soms ten onrechte, zoals Hans Rosling in zijn optimistische boek *Feitenkennis* laat zien². Maar het is er, en het gaat niet weg.

¹ S. Thewissen en O. Van Vliet, ‘Competing With the Dragon: Employment Effects of Chinese Trade Competition in 17 Sectors Across 18 OECD Countries’, *Political Science Research and Methods*, 2017, p. 1-18; D. Rodrik, ‘Populism and the Economics of Globalization’, *Journal of International Business Policy*, 2018, p. 1-22; I. Colantone. en P. Stanig, ‘The Trade Origins of Economic Nationalism: Import Competition and Voting Behavior in Western Europe’, *American Journal of Political Science*, 2018, 62, p. 936-953.

² Hans Rosling, *Feitenkennis. Tien redenen waarom we een verkeerd beeld van de wereld hebben en waarom het beter gaat dan je denkt*, Houten: Spectrum, 2018.

Het waarom van de middenklasse: familie, politieke stabiliteit en vooruitgang

De grootste mate van materiële vooruitgang ligt ver achter ons: stromend water, leidingen binnen, een woning per gezin. Dit was aan het begin van de twintigste eeuw een kwestie van luxe en bijna onbereikbaar voor een grote groep mensen. Dat is nu veranderd: ongeacht het inkomen hebben we beschikking over televisie, woonruimte, stromend water en voor een klein bedrag, *Netflix* en *Spotify*. Vooruitgang is een meer relatieve ervaring geworden. En een mentale ervaring: het hebben van zinvol werk en van betekenis zijn is cruciaal geworden. Het economische probleem van overleven is verschoven naar zinvol leven. In het vormgeven van een zinvol leven en van een goede samenleving komen we vanzelf uit bij het begrip *middenklasse*. Middenklasse, dat omsluit de familie als kern van het samenleven, politieke stabiliteit en een bron van toekomstgerichtheid en vooruitgang.

Het gezin is de kleinste eenheid van de samenleving. Het is tegelijkertijd een anarchistische structuur; er zijn geen machten van buiten die kunnen zeggen hoe het zich dient te organiseren. De waarde van het leven en familierelaties gaat uit boven andere doelen die de samenleving of de staat zich zou kunnen stellen. Het leven is een gave en een opgave en komt tot bloei in de relatie met anderen. De mens is niet autonoom, alsof hij zonder hulp van anderen zou kunnen leven. De grote reikwijdte van wat gezinnen doen en wat de gezinsleden voor elkaar betekenen maakt dat we het zo veel ruimte als mogelijk moeten geven.

In de film *Up in the air* speelt George Clooney een consultant die door bedrijven wordt ingehuurd om mensen te ontslaan. De kijker ziet hoe mensen geschokt zijn en ontzet door hun ontslag en zich hardop afvragen hoe het leven verder moet. De film krijgt een onverwacht einde, als het toont dat de gesprekken ook een tweede deel hadden. Hierin praten de mensen over de steun die ze ontvangen van familie en vrienden en waar ze op kunnen terugvallen in moeilijke tijden. Dit is waar samenleven en familie om draait. Kinderen groeien op en worden opgevoed in gezinnen en leren daar de waarde van "het midden". Aristoteles toont aan hoe een "deugd" (een goede gewoonte, normen en waarden) het midden houdt tussen twee ondeugden die

daar tegenover staan. Moed houdt het midden tussen lafheid en roekeloosheid. Matigheid houdt het midden tussen onverschilligheid en vraatzucht. Rechtvaardigheid is een midden in een ander opzicht, namelijk dat elke afwijking naar links of naar rechts tot een onrechtvaardigheid leidt.³ Op dezelfde manier moeten leden van een gezin of een familie met elkaar het midden vinden in tegengestelde belangen. De familie en het gezin zijn vaak de eerste kennismaking met conflicten en geven ons voorbeelden van hoe zij opgelost kunnen worden. Het midden vinden is een gezamenlijke opgave.

Een sterke middenklasse heeft relevantie voor politieke stabiliteit. De overheid bestaat bij voorwaarden die zij zelf niet heeft gecreëerd. Menselijk leven en het persoonlijk leven kan niet georganiseerd worden door de overheid zonder dat zij een tirannie wordt. Dat betekent dat er een onderliggende structuur, een dragende groep burgers moet zijn die het goed samenleven mogelijk maakt. De samenleving heeft zo een kern van stabiliteit nodig om niet door centrifugale krachten uit elkaar getrokken te worden. Aristoteles ziet de middenklasse als een stabiliserende kracht tussen de behoeftige klassen en de rijken. Zij heeft het grootste belang bij stabiliteit van bestuur, veiligheid en infrastructuur en is de natuurlijke bondgenoot van de overheid. Een democratie kan niet stand houden bij enkel "input legitimiteit" (de stembus) maar heeft ook "output legitimiteit" nodig, als zichtbare resultaten van een goed functionerend bestuur.⁴

Ten slotte is de middenklasse een bron van aspiratie en vooruitgang. Ik gebruik dan het woord middenklasse als term om morele of burgerlijke waarden aan te duiden, zoals spaarzaamheid, toekomstgerichtheid, het belang van onderwijs, hard werken en risico nemen. Deze waarden vormen de drijfveer van de economische ontwikkeling en worden tegenwoordig ook door economische historici als zodanig erkend.⁵ Het zijn de onzichtbare waarden die tot zichtbare waarden leiden. Het vormt de drijfveer voor het Solow-residu, de

³ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, boek II, sectie 9.

⁴ Fritz Scharpf, 'Legitimacy in the multilevel European polity', *Max Planck Institute working paper*, 2009, no. 09/1.

⁵ Joel Mokyr, *A culture of growth: the origins of the modern economy*, Princeton: Princeton University Press, 2016.

onverklaarde component van economische groei die niet verklaard wordt door de groei van kapitaal en arbeid.

Verschuivingen in gezinssamenstelling

Een van de drijvende factoren achter middenklasse-sentiment mag niet ongenoemd blijven: de demografische factor. Er is bevolkingsgroei, vergrijzing en immigratie, maar een onderbelichte ontwikkeling is die van de verschuivingen in gezinssamenstellingen. Russ Roberts, een Amerikaanse econoom, vergelijkt inkomens van Amerikaanse huishoudens over de tijd. Hij laat daarin zien hoe de hogere echtscheidingspercentages en toename van eenpersoonshuishoudens elke vergelijking van inkomen in de war schoppen. Een gemiddeld huishouden in 1970 of 1990 is iets heel anders dan een huishouden in 2018, en inkomensstatistiek leidt dan al snel tot het vergelijken van appels met peren. De ontwikkeling van de familie en het huishouden vragen om een nieuwe benadering van sociale zekerheid en van de moderne welvaartsstaat. Deze aspecten komen dan ook op meerdere plekken terug in dit boek.

Een toenemend belang van de middenklasse

De relevantie van het onderwerp middenklasse zal de komende decennia alleen maar groter worden. De *Brookings Institution* becijferde onlangs dat we het punt gepasseerd zijn waarop 50% van de wereldbevolking bij de middenklasse hoort.⁶ Deze ontwikkeling zal zich doorzetten, met alle nieuwe uitdagingen die daarbij horen. Het economische model voor een globaliserende wereld zal zich verder moeten ontwikkelen; van vrijhandel en ontwikkelingshulp naar de problematiek van verschillen *binnen* landen en het vormgeven van beleid dat een toekomstperspectief geeft aan de middenklasse.

Het onbestemde gevoel van de middenklasse geeft nieuwe vragen voor het economisch denken. Lang hebben economen gedacht dat we, net als in de natuurkunde, konden bouwen op eerdere inzichten. Natuurkundigen lezen

⁶ Zie: <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2018/09/27/a-global-tipping-point-half-the-world-is-now-middle-class-or-wealthier/>

geen Newton meer, maar hebben zijn ontdekkingen geïntegreerd in nieuwe modellen. Als economen denken we vaak ook geen Adam Smith of moraalfilosofie meer te hoeven lezen, omdat de inzichten al verwerkt zijn in de moderne economische theorie. Daar moeten we op terugkomen. Een historische en politieke beschouwing van de mens en de ontwikkeling van de middenklasse mag een grotere plaats krijgen in de economische wetenschap, politicologie en bestuurskunde.

De inhoud van deze bundel

Het vervolg van dit boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel gaat in op de feitelijke situatie van de middenklasse in Italië, Duitsland, Nederland en Bulgarije. Een eerste hoofdstuk vat de belangrijkste observaties samen die volgen uit de combinatie van economische en politieke benadering die in elk hoofdstuk per land gevolgd wordt en implicaties hebben voor de grotere vragen rond de middenklasse. De hoofdstukken van de landen zijn eerder in het Engels verschenen in de bundel *No Robots: The Position of Middle class Households in Nine European Countries*, een samenwerking tussen het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, de *Konrad-Adenauer-Stiftung* en het *Wilfried Martens Centre for European Studies*.

Het tweede deel gaat in op de vragen die door het eerste deel zijn opgeroepen. Vier auteurs beschrijven vanuit hun eigen invalshoek hoe we de problemen van de middenklasse moeten duiden en wat de politiek te doen staat.

Godfried Engbersen neemt als startpunt het WRR-rapport *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Van daaruit beschrijft hij de institutionele veranderingen die hebben geleid tot meer onzekerheid voor de middengroepen in Nederland. Engbersen geeft daarbij vier mogelijke richtingen voor beleid, die hij ziet in arbeidszekerheid, onderwijs, inkomens- en gezinsbeleid.

Sybrand Buma analyseert de belangrijkste opgave voor de politiek als het gaat om de middenklasse. Die ziet hij niet louter economisch. Het is de opdracht voor christendemocratische politiek om de samenleving te versterken en het gezamenlijke huis te renoveren.

De betekenis van het midden

Eoin Drea beschrijft de problemen van de middenklasse vanuit Europees perspectief. Hij constateert dat in bijna alle Europese landen de middenklasse het gevoel heeft dat er geen ruimte is om te ademen. Dit is vooral duidelijk bij de tweeverdieners met kinderen, die werk, opvoeding en zorg moeten zien te combineren. De ontwikkelingen in de wereld zijn niet zomaar te stuiten, dus ligt hier een taak voor de politiek om werk te maken van arbeidszekerheid, ongelijkheid, sociale mobiliteit, toegankelijke kinderopvang en gendergelijkheid.

Jan Prij sluit de bundel af met een antwoord op de vraag waarom burgerlijke waarden zo belangrijk zijn. Startend vanuit het mensbeeld komt een samenlevingsideaal op dat gedragen wordt door burgers die zich verantwoordelijk voelen voor de ander. De humaniseringsopdracht die daar uit volgt geeft ook de politiek een duidelijke opdracht; namelijk tot het oplossen van conflicten en het overbruggen van tegengestelde posities.

Het Midden

2

DE MIDDENKLASSE IN VIER EUROPESE LANDEN

Arjen Siegmann

Het woord middenklasse is wereldwijd een veelgebruikte term. Meer nog dan een inkomensgrens betekent het een perspectief op waar mensen vandaan komen en wat ze zien als het goede leven. In de hoofdstukken die volgen wordt het middenklasseperspectief beschreven voor vier landen: Italië, Duitsland, Nederland en Bulgarije. De selectie van deze vier hoofdstukken is niet toevallig. Ze vormen samen een palet van hoe de middenklasse stabiel of instabiel kan zijn, zich verbetert of achteruit gaat, hoopvol of moedeloos is. Italië kent een grote tegenstelling tussen generaties en heeft in feite een instabiele middenklasse die steeds meer uit gepensioneerden bestaat. Duitsland kent een licht krimpende middenklasse, maar heeft tegelijk de laagste werkloosheid van Europa. Nederland kent een extreem stabiele middenklasse, maar bereikt dit door een grote mate van herverdeling en een toenemende druk op tweeverdieners. Bulgarije ten slotte, kent een stijgende middenklasse die tegelijkertijd pessimistisch gestemd is.

Elk hoofdstuk volgt een zelfde indeling: eerst de cijfers over de grootte, samenstelling en inkomensgroei van de middenklasse, daarna de niet-inkomensperspectieven van het huishouden. Dit bevat de zorgen om wonen, werken, sociale mobiliteit, generatieverschillen en de samenstelling van huishoudens. Een derde sectie gaat in op de percepties van het huishouden, die nog wel eens kunnen afwijken van de reële situatie. Onder het kopje 'Politieke vertegenwoordiging' worden de ervaringen van de middenklasse gerelateerd

aan electorale bewegingen. Elk hoofdstuk sluit af met een beschouwing over de uitdagingen van globalisering, technologie en migratie voor de ontwikkeling van de middenklasse.

De hoofdstukken zijn los te lezen, als een studie naar de positie van de middenklasse in het betreffende land. Maar, er komen ook een aantal patronen uit naar voren die een bredere zeggingskracht hebben. Die volgen hieronder.

Italië: toenemende generationele spanningen en instabiliteit

De ontwikkeling van de middenklasse in Italië leert ons over het gevaar van generatietegenstellingen en het verlies van perspectief van jongeren. Gepensioneerden vormen een steeds groter deel van de middenklasse. Zij hebben een stabiel inkomen dat voortkomt uit opgebouwde rechten toen de Italiaanse verzorgingsstaat nog goed functioneerde, gedreven door de naoorlogse groeispurt. Nu deze groeiperiode ten einde is gekomen vormen de gepensioneerden het contrast met de nieuwe generatie, die *grosso modo* geen werk kan vinden, weinig uitzicht heeft op een vast contract en geen huis kan kopen.

De Italiaanse tweedeling of impasse is niet makkelijk op te lossen. Desgevraagd geven de ouderen aan dat zij graag willen dat jongeren meer kansen krijgen. Maar tegelijk willen zij niet inleveren op hun pensioen of verworven rechten. Dit kan ook niet van hen verwacht worden. Maar het betekent wel dat vernieuwing en verandering wel eens een generatie kan duren.

De grote vraag aan Italiaanse kant – en vergelijkbaar met de situatie in Spanje, Portugal en Griekenland – is of de “verloren generatie” geen permanent stempel zal drukken op de samenleving. Veel talentvolle jongeren zijn weggetrokken. Zij komen misschien helemaal niet meer terug en laten een gat achter in samenleving, bedrijfsleven en politiek. Zij vormen ook niet meer de noodzakelijke “voice”-factor in de manier zoals Hirschman die ziet, als een tweede bron voor verandering naast “exit”.¹

¹ A.O. Hirschman, *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*, Cambridge: Harvard University Press, 1970, vol. 25.

De jonge generatie die gebleven is staat voor de opgave hun weg te vinden in een land dat weinig sociale zekerheid en groeimogelijkheden voor hen heeft achtergelaten. En ze zijn getroffen door de financiële en economische crisis van 2008/2009, en de daaropvolgende eurocrisis en bezuinigingen. Dit heeft zijn sporen achtergelaten in de verwachtingen en het wereldbeeld van deze generatie. Mensen die de depressiejaren van 1930 hebben meegemaakt blijken als *Depression babies* minder vertrouwen te hebben in financiële markten en de economie.² We zouden in het geval van Italië kunnen spreken van *Stagnation babies*.

Het is maar zeer de vraag of het ruimere budgetbeleid van de Italiaanse overheid ook meer ruimte en groeimogelijkheden geeft voor de middenklasse. Die heeft behoefte aan mogelijkheden in plaats van uitkeringen, een hoopvol perspectief in plaats van zondebokken, en gezonde overheidsfinanciën in plaats van tekorten.

Duitsland: meer werk maar een toenemende oriëntatie naar beneden

Duitsland kent de unieke situatie van een continue daling in werkloosheid sinds 2007. Dat is enerzijds het resultaat van de hervormingen in de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt en anderzijds van de sterke exportpositie en vraag naar Duitse industriële producten in China en de rest van de wereld. Duitsland heeft daarmee de laagste werkloosheid van alle EU-lidstaten; 3,4% in augustus 2018.

Een eerste opvallende les is dat de hervormingen hebben gewerkt. Het stellen van werk boven inkomen leidt tot een daadwerkelijke groei van werkgelegenheid. De loonmatiging en toename van flexibele arbeidsrelaties heeft wel geleid tot een middenklasse die wat kleiner is geworden. Ook andere landen zouden wel eens voor deze uitruil kunnen komen te staan. Dat wil zeggen, de keuze tussen inkomensbescherming of het bieden van perspectief en groeimogelijkheden door werkgelegenheid.

² U. Malmendier en S. Nagel, 'Depression babies: do macroeconomic experiences affect risk taking?', *The Quarterly Journal of Economics*, 2011, 126 (1), pp. 373-416.

Een tweede observatie is dat de groei in werkgelegenheid niet heeft kunnen voorkomen dat er een groeiend gevoel onder de lagere middenklasse is van het risico op achteruitgang. Deze oriëntatie naar beneden is een verschuiving in de traditionele oriëntatie van de middenklasse op groei en ontwikkeling. De patronen van een neerwaarts perspectief zijn het sterkst zichtbaar in de deelstaten van de voormalige DDR. In deze gebieden loopt de werkgelegenheid sterk achter bij de rest van het land en is een gevoel van "achtergebleven zijn" merkbaar. Het heeft waarschijnlijk ook een relatie met de grote opkomst van de rechts-populistische *Alternative für Deutschland* in deze gebieden. Die opkomst kan met xenofobie te maken hebben, maar ook met het gevoel dat de aandacht van het land uitgaat naar nieuwkomers in plaats van de bestaande bevolking.

Een derde is er het toegenomen risico voor het huishouden met één inkomen; de eenverdiener. Deze huishoudens lijken in toenemende mate een precair bestaan te hebben. Terwijl het met de tweeverdieners steeds beter gaat en een groot deel van de middenklasse vormen, hebben de eenverdieners steeds meer moeite om rond te komen of een woning te vinden. Ze zijn in toenemende mate op steun van de overheid aangewezen. Dit is de paradox van de tweeverdieners: de toegenomen participatie van beide partners op de arbeidsmarkt heeft het neerwaarts risico vergroot. Die nieuwe risico's bestaan uit de verandering in gezinssituatie; een kind of familielid dat intensieve aandacht nodig heeft, echtscheiding, of het wegvallen van een partner door overlijden.

Nederland: harder fietsen om stil te staan

Het opvallendste kenmerk van de Nederlandse middenklasse is haar extreme stabiliteit: zowel de grootte als de inkomenspositie is in de afgelopen twintig à dertig jaar weinig veranderd. Dit wordt grotendeels veroorzaakt door overheidsbeleid dat gericht is op het beperken van veranderingen in de bestaande inkomensverdeling. Terwijl de bruto-inkomens van huishoudens in het midden van de inkomensverdeling is gedaald, is hun netto-gezinsinkomen stabiel gebleven door de inzet van toeslagen. De ogenschijnlijke stabiliteit komt dus met een grote mate van interventie. In 2010 beschreef de commissie-Van

De middenklasse in vier Europese landen

Dijkhuizen het systeem van toeslagen, dat van oorspronkelijk 600.000 huishoudens is verworpen tot een enorme herverdelingsoperatie met 87 verschillende belastinguitgaven en zes miljoen mensen die tenminste één toeslag ontvangen. Dit systeem, en de grote verschillen in belastingdruk tussen een- en tweeverdieners, is nodig aan herziening toe.

De stabiliteit in inkomen verhult ook dat er steeds meer druk op de schouders van tweeverdieners komt. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) typeert dit in hun rapport over de middenklasse als “fietsen tegen de wind in”: je kunt nog steeds op dezelfde tijd op je bestemming aankomen, maar je moet er wel harder voor werken.³ Studeren is duurder geworden, er wordt meer van mensen gevraagd op de arbeidsmarkt en de hoge huizenprijzen maken het lastig voor starters om een huis te kopen.

De flexibilisering van de arbeidsmarkt is een groot thema in de Nederlandse politiek. Er zijn meer uitzendkrachten en ZZP-ers dan ooit. De ervaring van mensen met de flexibiliteit lijkt echter minder negatief dan wel eens wordt voorgesteld. Zo zijn financieel zelfstandigen en ondernemers het meest tevreden over hun werk, ondanks de toegenomen flexibilisering.⁴ Een groot deel van de ZZP-ers ziet zich helemaal niet als slachtoffer, maar waardeert juist de grotere autonomie en verantwoordelijkheid. Dit zou je een middenklasse-perspectief kunnen noemen.

Mensen met een migratie-achtergrond doen het op de arbeidsmarkt slechter dan de rest van de bevolking. Het middenklasse-perspectief vestigt de aandacht echter op iets anders, namelijk dat de tweede generatie het veel beter doet dan de eerste. Ze hebben een betere opleiding en zijn veel minder vaak werkloos dan hun ouders. In 2015 had nog maar 5,4% van de niet-westerse tweede generatie migranten een bijstandsuitkering, vergeleken met 18% van de eerste generatie.⁵ En de volgende generatie zal het nog weer beter doen.

³ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *De val van de middenklasse*, rapport no. 117, Den Haag, 2017.

⁴ Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/43/zelfstandigen-meest-tevreden-uitzendkrachten-minst>

⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Jaarrapport Integratie*, 2016.

Bulgarije: voor- en nadelen van de Europese droom

Bulgarije is een voorbeeld van een land dat in de postcommunistische tijd zijn weg vindt als lid van de Europese Unie. De groep huishoudens die we volgens het inkomensbegrip als middenklasse zien is iets gekrompen, maar de stijging in inkomen is groot: tenminste 30% in de periode 2008-2016.

De Bulgaarse politicoloog Ivan Krastev schreef in 2012 een artikel over het uiteenvallen van de orde die ontstond na de val van de muur. Die orde ontstond uit een consensus ten aanzien van de liberale markteconomie en vrijhandel en zij leek vrij goed te werken. Twintig jaar lang hebben de nieuwe, jonge democratieën van Europa de westerse democratische instituties ingevoerd en een economisch liberaal beleid gevoerd. Het openen van de grenzen voor handel en bedrijvigheid leidde tot een groeispurt en een snelle inhaalslag in het verschil in levensstandaard tussen Oost- en West Europa. Ook vond er arbeidsmigratie plaats naar landen in West-Europa. Sinds 1989 is één op de tien Bulgaren vertrokken om in het buitenland te werken. Zij volgden de “Europese droom”.

Inmiddels zijn we meer dan 25 jaar verder en zien we – aldus Krastev – een minder positief vooruitzicht in de voormalig communistische landen. De Verenigde Naties voorspelt een bevolkingsdaling van 27% in Bulgarije tot 2050. De liberale economische orde heeft geleid tot een identiteitscrisis, migratie tot een solidariteitscrisis, en populisme tot een politieke crisis. Populisme is daarin het democratische illiberale antwoord op het ondemocratische liberalisme.⁶ De afwezigheid van een collectieve droom versterkt de wens om het land te verlaten voor een betere toekomst.

De patronen van vervreemding, beperkte vooruitgang en een *brain drain* van jongeren zien we terug in de situatie van de middenklasse in Bulgarije. De inkomens zijn wel gestegen, maar het verschil met de West-Europese landen is nog steeds groot. En dat verschil is alleen maar zichtbaarder geworden nu de mensen vrij kunnen reizen naar het Westen en er grote groepen arbeiders heen en weer pendelen tussen werk in het Westen en hun huis in het Oosten.

⁶ Cas Mudde, 'The problem with populism', *The Guardian*, 17 februari 2015.

De middenklasse in vier Europese landen

Talentvolle jongeren verhuizen permanent, wat de achterblijvers de indruk geeft dat hun land niet meer de moeite waard is voor de nieuwe generatie. Het platteland loopt leeg en wijdverspreide corruptie wekt de indruk dat een kleine elite het meest profiteert van de nieuwe orde.

Krastev suggereert dat de kritische houding van Oost-Europese landen ten opzicht van de EU te verklaren zijn uit hun verleden met de transnationale dictatuur van het communisme. Uit onderzoek blijkt echter iets anders: onder de Bulgaarse burgers is het vertrouwen in het Europees Parlement twee keer zo groot als in het nationale parlement. Dit is een hoopvol teken, en zou kunnen betekenen dat de EU geassocieerd wordt met de aspiraties van de middenklasse, in plaats van met de bureaucratische molen die het soms lijkt te zijn.

De ontwikkelingen van een kritische middenklasse in Bulgarije bevat enkele belangrijke lessen. De eerste is dat economische ontwikkeling niet waardenvrij is. De komst van multinationals, fabrieken en buitenlandse banken maakt dat de Bulgaarse economie is gegroeid. Maar die groei voldoet niet per definitie aan de verwachtingen van de burgers of kan bijwerkingen hebben. Bijvoorbeeld, zolang mensen hun levensstandaard blijven vergelijken met het Westen zullen ze regelmatig teleurgesteld worden. En snelle groei komt met een gevoel van vervreemding als gemeenschappen beginnen te verdwijnen. We moeten dan ook de benadering bijstellen die “zo snel mogelijk” het verschil in levensstandaard tussen nieuwe lidstaten en het Westen poogt te overbruggen. Die snelheid mag ook wel wat lager, als dat betekent dat gemeenschappen minder snel uit elkaar gerukt worden en de ruimte krijgen om zich organisch aan te passen.

Ten tweede blijkt het belang van niet-economische factoren in hoe de middenklasse zichzelf en de wereld ziet. Economische ontwikkeling en migratie heeft een invloed op de directe leefwereld van mensen en kan ervoor zorgen dat die zich minder “thuis voelen”. Dit gevoel wordt maar moeilijk gecompenseerd door een hoger inkomen. Het niet-materiële heeft een belangrijke plaats in het denken over wie we zijn en wat ons mens maakt. Het intrinsieke belang van een gemeenschap en de verbondenheid met andere

Het Midden

mensen is een universele waarde die in de middenklasse sterk tot uitdrukking komt.

3

DE MIDDENKLASSE IN ITALIË

Rosamaria Bitetti & Federico Morganti*

De cijfers over Italië laten zien dat de middenklasse de afgelopen tien jaar statistisch gezien haar omvang en inkomen heeft weten vast te houden. De Grote Recessie van 2008/2009 heeft echter veel ontevredenheid en een gevoel van verval bij de Italiaanse middenklasse opgeleverd. Dit heeft de opkomst van populistische partijen en een populistische verschuiving in het publieke discours van gevestigde partijen gevoed. Het ongenoegen volgt op bijna een decennium van economische stagnatie, die de kansen voor nieuwe generaties heeft beperkt.

De lange periode van Italiaanse stagnatie bestrijkt een periode van groei die gedreven werd door excessieve overheidsuitgaven, die tot een onrealistische verwachtingen over de levensstandaard heeft geleid. Het beleid verving de burgerlijke deugden van dynamiek en mobiliteit door privileges en een verlangen naar de "gouden eeuw" van de hoge overheidsuitgaven, die juist de oorzaak was van de stagnatie. De prijs van die expansieve periode wordt betaald door de jongere generaties, die niet in staat zijn om zich bij de middenklasse aan te sluiten en nu bezorgd naar de toekomst kijken.

* Rosamaria Bitetti is lector in Public Policy en onderzoeker aan LUISS LAPS (*Laboratorio analisi politiche e sociali*) in Rome. Ze is fellow van het instituut Bruno Leoni in Milaan en economic consultant bij de OESO in Parijs. Federico Morganti is onderzoeker aan het LAPS in Rome.

Jongere generaties worden geconfronteerd met een sterke daling van het inkomen en een beperkte toegang tot de arbeidsmarkt. De vluchtelingencrisis en de toegenomen economische migratie zorgen ook voor sterke spanningen die leiden tot een golf van nieuwe populistische bewegingen.

De Italiaanse middenklasse staat op een tweekoppige sprong: zij moet ofwel haar ondernemende en sociale verantwoordelijkheid nemen en een politieke klasse steunen die gedurfde keuzes maakt, of ze verliest zichzelf in een negatief zelfbeeld en de waanideeën van populistische bewegingen. Om te groeien zijn grote en omvattende hervormingen nodig om de arbeidsmarkt te vereenvoudigen en de competitie te stimuleren.¹

Dit hoofdstuk beschrijft de ontwikkeling van het inkomen, gelijkheid en sociale mobiliteit in het perspectief van de economische geschiedenis van Italië en legt een verband met de culturele dimensie: hoe de Italiaanse middenklasse zichzelf, haar problemen en de politiek ziet.

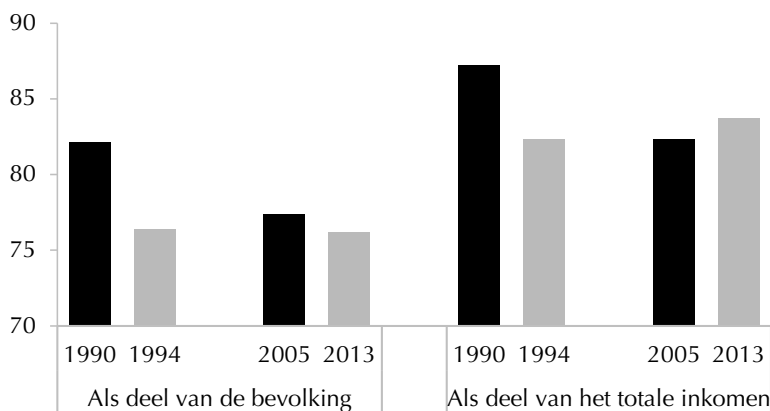
1. Het inkomensperspectief

Op basis van data van de Italiaanse centrale bank kunnen we de situatie van de Italiaanse middenklasse op de langere termijn volgen.² Als we de nasleep van de recessie van de jaren negentig vergelijken met de voorgaande jaren (Figuur 1), zien we dat het aandeel van de bevolking in het middensegment is gedaald met 6% en het beschikbare inkomen met 5%. Als we de periodes voor en na de Grote Recessie met elkaar vergelijken, zien we niet alleen dat de middenklasse haar omvang behield, maar ook dat haar aandeel in het inkomen toenam.

¹ R. Bitetti, 'Austerity is not enough', in C. Stagnaro, *Index of Liberalizations 2015*, IBL Libri, 2016, p. 27-46.

² Banca d'Italia, *Indagine sui bilanci delle famiglie italiane*. Engelse versie beschikbaar op: <http://www.bancaditalia.it/pubblicazioni/indagine-famiglie/>

De middenklasse in Italië

Figuur 1: Aandeel van de middenklasse en hun inkomen rond recessies

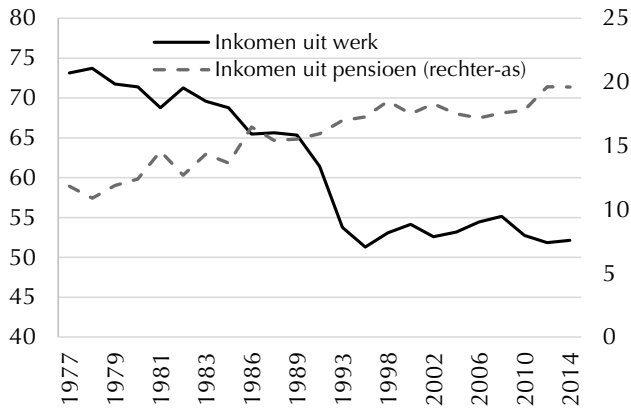
Bron: Bank van Italië, IBF. De hoogte van de staaf is het gemiddelde van een driejaarsperiode rond het gegeven jaar.

De daling van de bevolking én het inkomensaandeel in de jaren negentig is een weerspiegeling van de begrotingshervormingen en bezuinigingen op de overheidsuitgaven. Na een dalende trend is ook de ongelijkheid na de recessie van 1992-1993 sterk gestegen. De lagere inkomensklasse steeg van 6% naar 21% van de bevolking en het beschikbare inkomen van de hoge inkomensklasse steeg.

De wereldwijde financiële crisis van 2008/2009 en de daaropvolgende eurocrisis hebben het totale inkomen van de Italiaanse bevolking doen dalen, maar ze hadden slechts een beperkt effect op de ongelijkheid.³ Het effect was anders omdat de samenstelling van de middenklasse, de bron van inkomsten en de blootstelling aan schommelingen in het marktrisico aanzienlijk zijn veranderd. Als gevolg van een algemene trend in de samenstelling van de inkomensbron van huishoudens (Figuur 2) werd het relatieve gewicht van gepensioneerden in de loop van de tijd steeds belangrijker, terwijl de groep huishoudens die een inkomen uit arbeid ontvangen, daalde.

³ Banca d'Italia, 'I bilanci delle famiglie italiane: uno sguardo di lungo periodo', in *Relazione Annuale 2015*.

Het Midden

Figuur 2: Aandeel huishoudens naar bron van inkomsten

Werken op de primaire as, Pensioenen op de secundaire as. Bron: Banca d'Italia, IBF

De Italiaanse productiviteit groeit niet snel genoeg om aan de verwachtingen van de nieuwe generaties tegemoet te komen. De totale factor productiviteit, die in de periode 1974-1993 gemiddeld met 1,4% steeg, is in de daaropvolgende decennia maar met 0,3% gestegen en maakte het herstel in de Grote Recessie bijzonder moeilijk.

De economische stagnatie trof vooral gezinnen met een inkomen uit arbeid; eerst de werknemers en daarna de zelfstandigen. De impact was vooral groot voor jongeren. Zij hebben niet alleen te maken met een werkloosheidscijfer dat bijna twee keer zo hoog is als het EU-gemiddelde, maar ook met meer tijdelijke contracten en lagere salarissen.

De problemen van de middenklasse houden in Italië vooral verband met een beperkte economische groei en een zwakke dynamiek, en een grote onevenwichtigheid tussen de generaties. Terwijl de middenklasse van de oudere generatie nog steeds veel profijt heeft van de overheid, zien ze de wereld instorten voor hun kinderen die daarvoor de kosten dragen.

2. Niet-inkomensgerelateerde perspectieven

Betaalbaarheid van huisvesting

Ingaramo & Sabatino laten zien hoe de Italiaanse middenklasse vanaf het begin van de jaren zeventig tot de jaren negentig geconfronteerd werd met een aanzienlijke stijging van de huurprijzen (+63% in 1996), die niet gepaard ging met een overeenkomstige stijging van de inkomens.⁴ De sociale onrust die dit veroorzaakte leidde tot een roep om overheidsregulering op de huurmarkt.

Van 1977 tot 2010 steeg het aandeel gezinnen met een eigen huis van iets meer dan 50% naar 72%, een stijging van het aantal huiseigenaren dat vooral de oudere generaties ten goede kwam (van 60 naar 80%). In dezelfde periode steeg het aandeel van de gezinnen met schulden voor het kopen of opknappen van een huis van 4% naar 11%. Ook de totale waarde van de schuld ten opzichte van de waarde van de woningvoorraad nam toe: terwijl de laatste verdubbelde, verdrievoudigde de eerste.⁵

Familiestress

Volgens het jaarverslag 2017 van ISTAT (het nationale bureau voor de statistiek) verliezen zowel de lagere middenklasse als de hoogopgeleide jongeren het gevoel van klasse-identiteit. Alleen de huishoudens waarvan het inkomen voornamelijk afkomstig is van een baan bij de overheid of een ruimhartig pensioen, voldoen nog aan de traditionele definities van de middenklasse. Ze moeten hiervoor wel meer familieleden onderhouden, aangezien bijna negen miljoen Italianen onder de 34 jaar nog steeds bij hun ouders wonen.⁶

⁴ L. Ingaramo en S. Sabatino, 'Housing Affordability in Italy: An Analysis to Work out Joint Strategies of Intervention', ISA, *International Housing Conference - Housing Assets Housing People*, Glasgow, 1-4 April 2012.

⁵ Cfr., 'I bilanci delle famiglie italiane nell'anno 2014', in: *Supplementi al Bollettino Statistico*, 2015, p. 64, 2015.

⁶ ISTAT, *Rapporto Annuale 2017*, zie: <https://www.istat.it/it/archivio/199318>. Een Engelse samenvatting is hier beschikbaar: <https://www.istat.it/en/archive/201296>

De arbeidsmarkt

De Italiaanse arbeidsmarkt is altijd sterk gereguleerd geweest, en wordt gekenmerkt door een sterk dualisme tussen beschermde contracten en "atypische" contracten die in onevenredige mate betrekking hebben op jongeren, vrouwen en ongeschoolde arbeiders. De markt wordt verder gekenmerkt door het ontbreken van een algemeen beleid en door het systematisch gebruik van subsidies om het faillissement van ondernemingen te voorkomen. Dit houdt de inefficiënte structuur van de ondernemingen in stand, in plaats van het inkomen van de werknemers. Dit dualistische en aanbodgerichte werkloosheidsbeleid is nodig aan hervorming toe.

Sociale mobiliteit

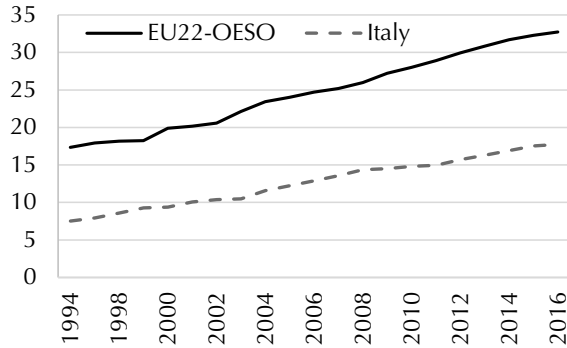
De gemiddelde opleiding van de Italiaanse bevolking is steeds beter geworden. In de jaren tachtig profiteerde de Italiaanse groei van het alfabetiseringsproces: in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog had ongeveer 12% van de bevolking geen enkele opleiding, maar in de jaren zeventig daalde dit tot 4%. In de jaren negentig was er een aanzienlijke toename van het voortgezet- en technisch onderwijs, hoewel het gebruik van hoger onderwijs pas na 1993 sterk steeg. Naarmate het opleidingsniveau steeg, begon het rendement van het onderwijs echter te dalen. De Banca d'Italia suggereert dat het tertiair onderwijs geen belangrijke drijvende kracht achter de economische groei was, aangezien de productiviteitsstijgingen hoger waren in de *made in Italy*-clusters die worden gekenmerkt door een lager opleidingsniveau.⁷

Het aantal afgestudeerden met tertiair onderwijs is in de afgelopen twintig jaar meer dan verdubbeld, zie Figuur 3. Hoewel het nog steeds laag is, is het op zijn minst vergelijkbaar met andere ontwikkelde landen.

De arbeidsparticipatie van vrouwen is aanzienlijk toegenomen, maar is nog steeds een van de laagste percentages onder de ontwikkelde landen. Het Italiaanse economische systeem lijkt helaas niet in staat om dit nieuwe aanbod van

⁷ Banca d'Italia, 'Istruzione e formazione nel sistema produttivo', in *Relazione Annuale*, 2011, p. 128.

menselijk kapitaal op te vangen, een situatie die nog verergerd is door de grote recessie.

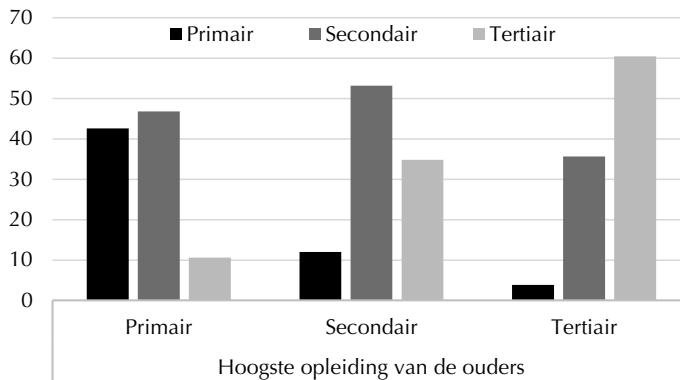
Figuur 3: Opleidingsniveau

Het percentage van de Italiaanse bevolking (25-64 jaar) met een tertiaire graad, vergeleken met het EU-gemiddelde (de 22 leden van de OESO). Bron: OESO, opleidingsniveau en arbeidsstatus.

Voor mensen met de hoogste opleiding zijn de vooruitzichten op de arbeidsmarkt verre van optimaal: in de afgelopen tien jaar zijn steeds meer hooggekwalificeerde onderzoekers, ingenieurs en artsen naar andere Europese landen verhuisd. *Brain drain* is op zich geen probleem, aangezien de slimste geesten altijd naar de grens van hun mogelijkheden zullen reizen. Het wordt een probleem als de hooggekwalificeerde migratie niet wordt gecompenseerd met het vermogen om menselijk kapitaal aan te trekken. Italië investeert slechts 1,3% van het bruto binnenlands product (bbp) in onderzoek en ontwikkeling (2015). Ter vergelijking: de gemiddelde investering in de EU-28 bedraagt 2,3%, Duitsland 2,9%, Frankrijk 2,3% en Oostenrijk 3,7%. Hoewel dit verschil ook te wijten is aan lage overheidsinvesteringen (0,18% in vergelijking met het EU-28-gemiddelde van 0,24%), is het vooral te wijten aan lage investeringen in Onderzoek & Ontwikkeling van een gefragmenteerde en kwetsbare bedrijfssector (investeringen slechts 0,38% in vergelijking met 0,47% in de EU-28).⁸

⁸ Eurostat, Uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling, naar prestatiesector, % van het BBP, code: tsc00001

Vanuit het oogpunt van sociale mobiliteit is het Italiaanse onderwijssysteem bijzonder inefficiënt; zowel in het algemeen (met resultaten die vaak onder het gemiddelde liggen in vergelijking met internationale gestandaardiseerde testen), als in termen van ongelijkheid en integratie. Huishoudinkomen en de opleiding van de ouders zijn sterke voorspellers voor het onderwijsresultaat van de kinderen, zie Figuur 4. Hoewel dit in de meeste landen een veelvoorkomende situatie is, is het in Italië nog erger. Een vroege keuze voor een opleidingstraject (dat wil zeggen, op 14-jarige leeftijd) beperkt vaak het toekomstige onderwijs- en carrièrepad.

Figuur 4: Opleidingsniveau naar opleiding van de ouders

Bron: Istat, Arbeidsmarktenquête

Teoldi (2013) meet het loonverschil tussen de gemiddelde bevolking en de leeftijdsgroep van 30-39 jaar. Die leeftijdsgroep bestaat uit mensen die historisch gezien een hoge productiviteit hebben en gemiddeld meer verdienen dan de gemiddelde bevolking. Degenen die in 1947 werden geboren en dus in 1977 hun dertigste verjaardag bereikten, verdienden vroeger ongeveer 10% meer dan het gemiddelde salaris. Dit verschil daalde in 1984 al tot 3% en ligt dicht bij nul voor degenen die in 1991 tot die leeftijdsgroep toetraden. Daarna

wordt het verschil zelfs negatief: mensen die in 1980 geboren zijn verdienen gemiddeld 12% minder dan het gemiddelde over de hele bevolking.⁹

Generatievraagstukken

Vóór de recessie van 1992-1993 leefde 65% van de Italiaanse bevolking in gezinnen waarvan het inkomen grotendeels (ongeveer tweederde) uit arbeid kwam; in 1995 was dit slechts ongeveer 50%. Het aandeel steeg tot 55% in 2008, om vervolgens weer te dalen als gevolg van de Grote Recessie. Daartegenover staat dat het aandeel van de gezinnen die voornamelijk van hun pensioen-inkomen moeten rondkomen, voortdurend is toegenomen, van 12% in 1997 tot 18% in 2014. Het aandeel groeit nog steeds.

Sinds het midden van de jaren negentig is de kloof tussen het beschikbare inkomen van gezinnen waarvan de kostwinner een werknemer is en gezinnen waarvan de kostwinner een zelfstandige is, gegroeid (terwijl het na de Grote Recessie is afgenomen). Beide groepen hebben nu een lager welvaartsniveau in vergelijking met gezinnen waarvan het inkomen uit pensioenen komt.

De structuur van de Italiaanse economie en het welvaartsstelsel kent een aanzienlijke generatiekloof. Oudere werknemers hebben nog steeds een sterke wettelijke bescherming voor hun baan en een hoge mate van sociale zekerheid, terwijl jongere werknemers weinig bescherming genieten en in de toekomst veel lagere pensioenuitkeringen kunnen verwachten. Leeftijd speelt dus een belangrijke rol en leidt tot sterke onevenwichtigheden tussen de generaties in een institutioneel kader dat meer gericht is op de bescherming van de *insiders* dan op het creëren van kansen voor nieuwkomers.

Het pensioenstelsel is in de loop der jaren vele malen hervormd, maar neemt nog steeds het leeuwendeel van de overheidsuitgaven voor zijn rekening. Italië besteedt 15,8% van het bbp aan pensioenen (het OESO-gemiddelde is 7,9%¹⁰). Meer dan 77% van de sociale uitgaven van de overheid is bestemd voor mensen ouder dan 65 jaar. Slechts 3% van de totale uitgaven

⁹ F. Teoldi, 'La crisi pagata dai trentenni', *La Voce*, 2013, zie: <http://www.lavoce.info/archives/14844/chi-paga-la-crisi-30-40-anni/>

¹⁰ OESO, *Pensions at a glance*, 2015, zie: <http://www.oecd.org/publications/oecd-pensions-at-a-glance-19991363.htm>

komt ten goede aan gezinnen en kinderen (8,3% in Denemarken en 6,6% in Ierland) en slechts 2,4% gaat naar het werkloosheidsbeleid (4% in Duitsland, 4,6% in Spanje, 6,3% in Ierland).¹¹ Toch heeft Italië een niveau van overheidsuitgaven, belastingen en pensioenpremies die boven het EU-gemiddelde liggen.

Jongere reageren op het gebrek aan kansen, werkgelegenheid en huisvesting door de leeftijd waarop zij zelfstandig gaan wonen uit te stellen. Enkele jaren geleden noemde een vooraanstaand lid van de regering hen "*Bamboccioni*" (grote baby's); zij die liever thuis blijven dan hun eigen gezin te stichten.

Tussen de jaren tachtig en het begin van het millennium is het aandeel van de bevolking in de leeftijdsgroep van 25-34 jaar dat bij hun ouders woont verdubbeld tot 50% in de nasleep van de financiële crisis (30% voor de leeftijdsgroep van 30-34 jaar). Vandaag de dag is de beste voorspeller van armoede in een gezin in Italië de leeftijd van de kostwinner: van hen die jonger dan dertig zijn heeft één op de drie gezinnen een laag inkomen - in de jaren tachtig was dat één op tien.¹²

Regionale verschillen

De geografische spreiding van de huishoudens volgt een traditionele scheidslijn tussen Noord en Zuid, met een bovengemiddelde aanwezigheid van hoge inkomensgroepen in het Centrum-Noord en een oververtegenwoordiging van kwetsbare groepen – met een hoog risico op armoede – in het Zuiden.

Een studie van Istat uit 2017 verdiept de stratificatie van de middenklasse door nieuwe classificaties op basis van inkomen, arbeidsstatus en leeftijd. Ze vinden een grote overlap tussen de traditionele indeling van de middenklasse en de groepen van de "ambtenarij" en "gepensioneerde arbeiders". Traditionele huishoudens in de provincie overlappen grotendeels met de lagere middenklasse, terwijl de groep van de "zilveren pensioenen" (de belangrijkste kostwinner heeft een royaal pensioen) in de hogere middenklasse zit.

¹¹ G. Balduzzi, G, 'Tutto agli anziani, niente ai giovani: la spesa sociale italiana è la più ingiusta d'Europa', *Linkiesta*, 11 July 2017.

¹² Banca d'Italia, 'I bilanci delle famiglie italiane: uno sguardo di lungo periodo', in *Relazione Annuale*, 2015.

Samenstelling van het huishouden

In de jaren tachtig bestond 80% van de middenklasse-gezinnen uit een kostwinner die in loondienst was of ondernemer, en dus meer blootgesteld aan cyclische schommelingen. Vandaag de dag maken werkende gezinnen slechts 70% van de middenklasse uit, terwijl het inkomen uit pensioenen, dat onafhankelijk is van de economische situatie, is gestegen tot 20%.¹³ Dit betekent dat het soort huishoudens dat deel uitmaakt van de middenklasse, en niet zozeer hun grootte of inkomen, is veranderd. Het verklaart ook waarom de middenklasse achteruitgang ervaart en waarom het lijkt te ontbreken aan de ondernemersgeest die nodig is om veranderingen tot stand te brengen.

De gezinskeuzes van de gemiddelde Italiaan weerspiegelen het pessimisme over de toekomst. Het geboortecijfer is zeer laag (1,35), 27% van de Italiaanse gezinnen heeft geen kinderen en 20% heeft slechts één kind. Als we kijken naar de groepen die als midden- en hogere middenklasse kunnen worden beschouwd (volgens de nieuwe Istat-stratificatie), dan zien we dat het belangrijkste demografische kenmerk van de middenklasse de ouderdom is. Met uitzondering van de "traditionele provinciale families" hebben alle gezinnen gemiddeld één kind of helemaal geen kinderen. Tabel 1 toont de gemiddelde leeftijd en gezinsgrootte van huishoudens in de middenklassegroepen.

Tabel 1: Samenstelling van huishoudens in middenklassegroepen

Bron: Istat, Rilevazione sulle forze di lavoro, in *Rapporto Annuale 2017*

	Gemiddelde leeftijd	Gezinsgrootte
Traditionele huishoudens	54	4.3
Gepensioneerde arbeidersgezinnen	72	1.8
Huishoudens van kantoorpersoneel	47	2.7
Zilveren gepensioneerden	64	2.2

¹³ Banca d'Italia, 'I bilanci delle famiglie italiane: uno sguardo di lungo periodo', in *Relazione Annuale*, 2015.

3. Percepties van huishoudens

Hoewel de middenklasse van Italië de afgelopen tien jaar niet significant is gekrompen (het blijft ongeveer 60% van de bevolking), is de manier waarop de Italianen hun sociaaleconomische status zien sterk beïnvloed door de Grote Recessie. Volgens Ilvo Diamanti is er in Italië een sterk gevoel dat de sociale lift niet meer omhoog gaat - en dat die perceptie van de werkelijkheid "net zo moeilijk te veranderen is als de werkelijkheid zelf".¹⁴

In 2016 heeft het instituut Demos & Pi een representatieve steekproef van Italianen geïnterviewd en gevraagd: 'Tot welke sociale klasse behoort volgens u vandaag de dag uw gezin?' De resultaten zijn weergegeven in Figuur 5. Het aandeel van de Italianen die zichzelf als middenklasse beschouwen is na de financiële crisis van 2008 aanzienlijk gedaald, om zich tijdens de Europese crisis van 2011 op een vergelijkbaar laag niveau te bevinden en in 2016 verder te dalen, ondanks een klein herstel van de Italiaanse economie.¹⁵

Deze ineenstorting van het zelfbeeld van de middenklasse in de afgelopen tien jaar is een proces dat tegengesteld is aan de vorige decennia, wat de Italiaanse socioloog De Rita omschreef als *cetomedizzazione* ("middenklasse-ïsering")¹⁶. Dit was vroeger een proces van de opkomst van een middenklasse, die trots was op haar status en levensstijl, zonder "echt burgerlijk" te zijn. Veel sociologische literatuur wijst de bourgeoisie de taak toe van ondernemerschap, zowel in termen van economische innovatie als in termen van het voortbrengen van een politieke klasse die hervormingen doorvoert. In Italië was dit duidelijk niet het geval.

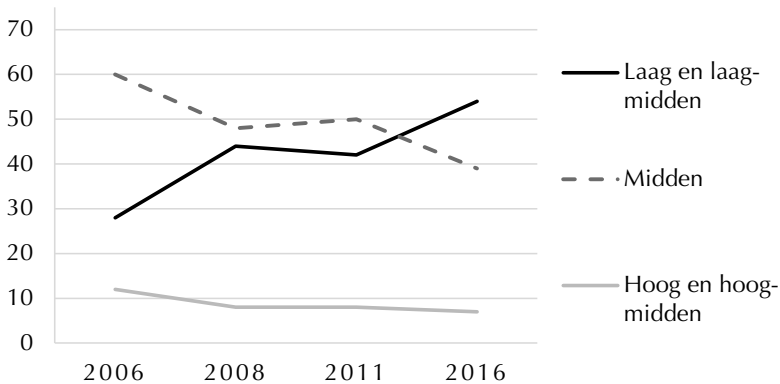
In de afgelopen decennia was de rijkdom van de Italiaanse middenklasse vooral gebouwd op overheidsuitgaven, in plaats van op ondernemerschap en innovatie. Democrazia Cristiana – een centrumrechtse conservatieve partij die bijna een halve eeuw lang Italië regeerde – was gebouwd op het verdelen van

¹⁴ Ilvo Diamanti, 'L'ascensore sociale funziona al contrario: ora il ceto medio si sente classe operaia', *La Repubblica*, 25 May 2015.

¹⁵ Gegevens uit het rapport 'Osservatorio Capitale Sociale', *Demos & Pi*, beschikbaar op <http://www.demos.it/osservatorio.php>

¹⁶ G. De Rita en A. Galdo, *L'eclissi della borghesia*, Bari: Laterza, 2011.

privileges aan belangengroepen, zoals coöperaties en vakbonden, en door het aanstellen van een onhoudbaar aantal werknemers in de publieke sector. Dit leidde tot een algemene toename van de welvaart, met als bijwerking dat de groei op lange termijn wordt belemmerd. Als gevolg hiervan bestaat de Italiaanse middenklasse op dit moment vooral uit mensen met een baan in de publieke sector – banen afgeschermd van concurrentie – en gepensioneerden.

Figuur 5: Perceptie van klasse-identiteit over de tijd

Bron: Demo's & Pi, Osservatorio Capitale Sociale

Volgens De Rita zorgde het clientelisme van politieke elites ervoor dat er geen echte bourgeoisie ontstond die in staat was om zowel in het economische als het politieke systeem vooruitgang te boeken. Dit gebrek aan leiderschap ligt aan de basis van een decennialange stagnatie. De huidige gemiddelde middenklassekiezer voelt zich verraden door de regering, die niet in staat is om de beloften van een voortdurend stijgende levensstandaard, gedaan tijdens de jaren van de stijgende overheidsschuld, na te komen. Ook is de toetreding tot de EU niet gebruikt om de economie te hervormen, maar men heeft de problemen voor zich uit geschoven.

Toch was *cetomedizzazione*, een proces van het worden van de middenklasse zonder een dynamische bourgeoisie te worden, onhoudbaar, en vandaag worden we geconfronteerd met het tegenovergestelde proces van "proletarisering". Degenen die normaal gesproken onder de middenklasse

worden geplaatst (in termen van het beroep, inkomen, opleiding, enzovoorts) zien zichzelf nu als een lagere klasse (dat wil zeggen, als een soort nieuw proletariaat).

In de nasleep van de crisis begon de gemiddelde Italiaanse kiezer te geloven dat de regering – nog steeds niet fiscaal verantwoordelijk – in feite een onnodig streng beleid oplegde en de nieuwe generaties op onverantwoorde wijze verarmde. Ze vonden het een kwalijke zaak dat het geld op was en ze niet meer boven hun stand konden leven, hoe duidelijk de situatie ook mocht zijn. Kiezers gaven de bezuinigingen de schuld voor hun slechte economische omstandigheden, terwijl bezuinigingen eigenlijk het gevolg (en niet de oorzaak) waren van jaren van een roekeloze uitgavengroei.

Jongere generaties hebben een zeer duidelijk beeld van de ernst van de situatie, want zij kunnen eenvoudigweg geen gezin stichten. Velen van hen bevinden zich buiten de arbeidsmarkt en zijn nog steeds afhankelijk van hun familie om het tot het einde van de maand te halen. Hun families verwijten op hun beurt de overheid dat zij hun kinderen geen vervullend leven kunnen geven. De ouders zijn opgegroeid met de mythe van *posto fisso* (dat wil zeggen, een baan in de publieke en private sector, waar de kosten van ontslag zo hoog zijn dat het praktisch onmogelijk is). De culturele houding van *posto fisso* is zo diep geworteld dat ze nu voor hun kinderen de privileges verwachten die ze zelf zo vanzelfsprekend vinden. Hun kinderen hebben met andere woorden “recht” op deze voorrechten, waarvan de afwezigheid als diefstal wordt beschouwd.

De economische omstandigheden van de vorige generaties zijn vandaag de dag niet meer beschikbaar. De sociale zekerheid is minder royaal en de vooruitzichten op een vervullende carrière zijn gering, zowel wat betreft inkomen als wat betreft de aard van het werk. Ze kunnen amper een baan vinden die overeenkomt met hun opleidingsniveau (die hun ouders niet nodig hadden om een vaste baan te vinden). Terwijl de economische omstandigheden van de middenklasse gemiddeld genomen niet slechter zijn dan vroeger, schept een vergelijking met de vorige generatie een illusie van grote armoede.

4. Politieke vertegenwoordiging

Wat het politieke landschap betreft, wordt het tijdperk na de crisis gekenmerkt door de groei van populistische bewegingen, zoals de Vijfsterrenbeweging, die leidend is in de peilingen van 2018 en al verschillende grote steden bestuurt. Bovendien werd Lega Nord, oorspronkelijk een partij voor fiscale verantwoordelijkheid en federalisme, steeds populistischer. De partij staat nu voor een nationalistisch-economisch beleid, uittreding uit de eurozone en haar politici bepalen de publieke discussie met xenofobe uitlatingen.

Traditioneel was de gemiddelde Italiaanse middenklasse-kiezer de "verantwoordelijke vader van het gezin" die op zoek was naar respectabele elites; hun electorale keuzes konden worden geplaatst in het "mediane" gebied van een ruimtelijk model door alle transformaties van het Italiaanse politieke systeem heen. Dit is nu veranderd.

Ballarino et al. (2009) beoordelen de relatie tussen stemgedrag en sociale klasse in Italië voor de periode 1972-2006, waarbij ze opmerken dat er geen sterke relatie bestaat tussen sociale klasse en partijen, althans niet op een traditionele manier. De twee *mainstream* partijen, de christendemocratische DC maar ook de socialistische PSI, waren vroeger "interklasselijke" partijen, wat betekent dat er geen strikte overeenstemming was tussen sociale status en stemgedrag. De MSI (uiterst rechts) en de communistische partij (uiterst links) waren aantrekkelijker voor de arbeidersklasse en lage inkomens, maar ook voor de hoge inkomens en hogeschoolgroepen. Met het veranderen van het politieke landschap – zowel wat betreft het electorale als het partijsysteem – ontstond een soortgelijke structuur, met een gelijke verdeling van de witteboorden- en stedelijke middenklasse over de twee *mainstream* partijen, en een lagere middenklasse en arbeidersklasse die stemmen voor meer extreme partijen.¹⁷

Het feit dat middenklasse zichzelf in verval ziet raken en langzaam "proletarisch" wordt, is gevaarlijk omdat het kan leiden tot een verdere verschuiving naar de politieke extremen. Deze wordt door de politiek filosoof

¹⁷ G. Ballarino, H. Schadee, en C. Vezzoni, 'Classe sociale e voto in Italia, 1972-2006', *Rivista italiana di scienza politica*, 2009, vol. 2.

Jason Brennan beschreven als een beweging van *hobbits* naar *hooligans*. Op basis van een breed scala aan empirische literatuur over kennis en gedrag van kiezers verdeelt Brennan het electoraat in drie groepen: *hobbits*, *hooligans* en *vulcans*. *Hobbits* zijn diegenen die zich meestal niet om politiek bekommeren en er de voorkeur aan geven om door te gaan met hun gewone leven zonder veel aandacht te besteden aan politiek. *Hooligans* zijn geïnteresseerd in politiek op de manier van de supporters van een voetbalclub; ze zijn emotioneel betrokken, actief lid en goed geïnformeerd. Maar hun emotionele betrokkenheid maakt dat ze weinig open staan voor andere meningen. De *vulcans* zijn degenen die nooit een vaste mening hebben of een kant kiezen zonder alle bewijzen en argumenten nauwkeurig te hebben afgewogen, en ze zijn bereid om van gedachten te veranderen als bewijs en logica dat vereisen. Democratie is het bestuur van de *vulcans*, waarbij de kiezerspopulatie met name bestaat uit *hobbits* en *hooligans*.¹⁸

Volgens Brennan is de opkomst van populistische partijen te wijten aan de toename van het aantal *hooligans*. In Italië kan de rest van de kiezers worden gezien als *hobbits*: druk met het dagelijks leven, zonder interesse in politiek. Dit gold ook voor de Italiaanse middenklasse, wat mede de reden is waarom De Rita hen bekritiseert: omdat ze middenklasse zijn zonder burgerlijk te zijn, niet in staat om een politieke klasse voort te brengen.

Vandaag de dag veranderen *hobbits* in *hooligans*: ze zijn meer geïnteresseerd in politiek, maar ook meer bevooroordeeld. Ze halen hun informatie meestal uit de politieke statements van hun favoriete partij, lezen "partijvriendelijke" kranten en leven in een sociale mediabubbel die hun vooroordelen versterkt. Velen geloven dat de Italiaanse economie baat zou hebben bij het verlaten van de euro en het herstel van de lira. In 2016 vertrouwde slechts 29% van de Italianen op de instellingen van de Europese Unie, een daling van 22%-punt sinds 2010. Het percentage Italianen dat beweert dat het land de eurozone moet verlaten was 33% in 2015 en 34% in 2016, een verandering van mening die positief gecorreleerd lijkt te zijn met de stijgende populariteit van populistische partijen.

¹⁸ J. Brennan, *Against Democracy*, Princeton: Princeton University Press, 2016.

De Italiaanse kiezers zijn gewend om met tegenstrijdigheden te leven: in 2016 dacht slechts 69% van de Italianen dat democratie de beste regeringsvorm is – een daling ten opzichte van 74% in 2004 – met een verbijsterende 17% die een autocratische optie als levensvatbaar beschouwt en 14% onverschillig zijn tussen autocratie en democratie. 48% van de Italianen denkt dat democratie zou kunnen werken zonder politieke partijen. Het percentage burgers dat tevreden was over de openbare scholen en de gezondheidszorg bedroeg in 2016 42%, terwijl het percentage burgers dat tevreden was over het particuliere alternatief van dezelfde diensten 46% bedroeg. De tevredenheid is nog lager voor het openbaar vervoer (26%) en het spoor (28%). Slechts 15% van de ondervraagde Italianen was echter bereid om een grotere rol voor de private sector te accepteren in sectoren waar men ontevreden over is. 40% van de Italianen in 2016 beschouwde migranten als een gevaar voor het land, terwijl slechts 33% geloofde dat mensen in het algemeen te vertrouwen zijn.¹⁹

5. Globalisering, technologie en migratie

Het gebrek aan innovatieve investeringen en het onvermogen om buitenlands *human capital* aan te trekken, weerspiegelen beide een economisch systeem dat de uitdagingen van de wereldwijde concurrentie en de mogelijkheden van automatisering niet aankan. Het is een samenleving die er niet in slaagt economische kansen te bieden aan haar jongere generatie.

Immigratie is een probleem dat diep gevoeld wordt door de Italiaanse lage-inkomensklasse en door dat deel van de middenklasse dat zichzelf als een lagere klasse ervaart. Op basis van een jaarlijkse rapportage, "Gli italiani e lo stato", steeg het aantal burgers dat antwoordt: 'Ik geloof dat immigranten een gevaar vormen voor de openbare orde en de veiligheid van de mensen' van 28% naar 40%.²⁰ Deze resultaten weerspiegelen duidelijk de migrantencrisis in het Middellandse Zeegebied; Italië is een van de landen met de hoogste instroom van migranten.

¹⁹ Gegevens uit het jaarverslag 'Gli Italiani e lo Stato', *Demos & Pi*, 2016; Osservatorio di Pavia; Fondazione Unipolis, beschikbaar op <http://www.demos.it/rapporto.php>.

²⁰ *Ibidem*.

Er is politieke steun in Brussel²¹ om dit – voor Italianen – urgente probleem aan te pakken, maar de Italiaanse politieke klasse gebruikt immigratie liever als een vogelverschrikker om te kunnen polariseren. Overheidsuitgaven voor migranten worden vaak genoemd als een grote uitgavenpost: een kwestie die vaak wordt omschreven als het "stelen" van Italiaanse burgers en het beroven van hun recht op welvaart. Italië blinkt niet uit in het beperken van de overheidsuitgaven, en blijkbaar is migratie geen uitzondering: de Italiaanse regering heeft geschat dat de overheidsuitgaven – na aftrek van de EU-bijdragen – voor de vluchtelingen crisis in 2017 42 miljard euro zullen bedragen²². Dit is 0,5% van de 830 miljard euro van de Italiaanse overheidsbegroting.

De vluchtelingen crisis maskeert het feit dat Italië niet goed is in het aantrekken van gekwalificeerde migranten. Economisch gezien zou de immigratie ten goede kunnen komen aan Italië, met zijn lage geboortecijfer en een stelsel van sociale zekerheid dat scheefgetrokken is naar de oudere generaties. Als zodanig zou Italië nauw moeten samenwerken met de Europese Unie voor het openen van legale migratie en zou het zich moeten inzetten voor regionaal beleid voor kenniswerkers, bijvoorbeeld door het voor geschoolde migranten gemakkelijker te maken om met een *Blue Card* binnen te komen.²³ Een dergelijke immigratie kan de bestaande middenklasse tot voorbeeld zijn door de ondernemersgeest van migranten, het risico dat ze nemen en de zichtbare waarde van hard werken.

Een ander potentieel voordeel van immigratie is het positieve effect op het beperken van overheidsuitgaven. Alesina en Glaeser (2004) suggereren dat de toegenomen heterogeniteit van de bevolking (zoals de Amerikaanse bevolking) de overheidsuitgaven vermindert, omdat de bestaande bevolking minder bereid zal zijn om een grote verzorgingsstaat te hebben zodra migranten, die

²¹ Jean Claude Juncker, *State of the Union Address 2017*, Brussel, 13 september 2017, zie: rapid_SPEECH-17-3165_en.htm.

²² Ministerie van Economie en Financiën, *Documento economia e finanza*, 2017, p. 45, zie: http://www.mef.gov.it/en/focus/article_0031.html

²³ C. Reiner, 'Brain competition policy as a new paradigm of regional policy: A European perspective', *Regional Science*, 2010, 89 (2), p. 449-461.

doorgaans een lager inkomen hebben, recht hebben op meer uitkeringen.²⁴ Razin, Sadka en Swagel (2002) bestudeerden elf Europese landen van 1974 tot 1992 met een mediaan kiezersmodel en stellen vast dat een hoger aandeel van laaggeschoolde immigranten in de bevolking leidt tot lagere sociale overdrachten en lagere belastingtarieven op arbeid.²⁵ Immigratie kan dus een drijvende kracht zijn achter hervormingen van de overheidsuitgaven, de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt.

Globalisering en technologische innovatie vereisen beter onderwijs en een flexibelere arbeidsmarkt. Maar bovenal zullen ze een meer competitieve markt nodig hebben. Er zullen structurele hervormingen nodig zijn om aan de nieuwe eisen van de arbeidsmarkt te voldoen.

Een van deze veranderingen zal zeer waarschijnlijk betrekking hebben op de vaste aard van de baan, die in de Italiaanse middenklassecultuur is verankerd gedurende decennia van groei van de publieke sector. De cultuur van de *posto fisso* (vaste baan) is nog steeds wijdverspreid onder de bevolking; elke afwijking wordt gezien als een vorm van onrechtvaardigheid, zo niet uitbuiting.

Volgens een recente studie van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) over de 'Toekomst van het werk' zal met de automatisering en globalisering de arbeidsmarkt meer gaan bestaan uit afzonderlijke taken en *gigs* in plaats van stabiele banen. Werknemers zullen meerdere banen hebben en meerdere bronnen van inkomsten.

Het ontwerp en de financiering van het sociale vangnet van morgen moeten worden aangepast aan een steeds onafhankelijker wordende beroepsbevolking".²⁶ Italië heeft een zeer hoge mate van bescherming van voltijdwerkers en bevindt zich dus in een bijzonder benadeelde positie om het hoofd te bieden aan de uitdagingen de platform-economie, waarin individuen hun brood verdienen als zelfstandige contractanten van grote platforms. Populaire

²⁴ A.F. Alesina en E.L. Glaeser, *Armoedebestrijding in de VS en Europa*. New York: Oxford University Press. 2004.

²⁵ Razin, A., Sadka, E. en Swagel, P. "Tax burdens and migration: A political economy theory and evidence", *Journal of Public Economics*, 85, 2002, pp.167–190.

²⁶ Sundarajan, 'The Future of Work', *Finance & Development*, 2017, 54 (2).

platformen zoals Uber en AirBnB zijn al het doelwit geweest van rechterlijke uitspraken, onder de vlag van "oneerlijke concurrentie" met de traditionele industrieën die zij verstoorden.²⁷ Op deze manier wordt het creëren van nieuwe banen – de "creatieve vernietiging" van Schumpeter – bemoeilijkt door de barrières van de staat. Dit vergroot de onevenwichtigheden tussen de generaties, omdat het de "gevestigde exploitanten" beschermt tegen de concurrentie van jongeren die meer zouden kunnen profiteren van de *gig-economie* (of "kluseconomie").

6. Conclusie

Het inkomen van de Italiaanse middenklasse is gedurende decennia van crises grotendeels gelijk gebleven. Maar de bron van dit inkomen is veranderd: in vergelijking met het einde van de jaren zeventig worden meer inkomsten uit pensioenen en minder uit arbeid verkregen. De Italiaanse overheidsuitgaven voor pensioenen zijn groter dan ooit. Dit, in combinatie met de recente staatschuldencrisis, heeft bijgedragen aan de negatieve manier waarop middenklassehuishoudens zichzelf zien. Na de crisis van 2011 en de daaropvolgende jaren van bezuinigingen zijn de omstandigheden op de arbeidsmarkt sterk verslechterd; de werkloosheid is toegenomen, evenals de ontevredenheid.

Aan de ene kant maken oudere leden van de middenklasse zich zorgen over hun nakomelingen, die geen vaste baan en minder pensioen gaan krijgen. Aan de andere kant worden jongere generaties geconfronteerd met slechtere carrièrevooruitzichten en hoge drempels voor het starten van een gezin. De scepsis ten opzichte van de politieke klasse, en de EU in het bijzonder, bereikt dan ook een hoogtepunt. Daarmee is de Italiaanse middenklasse er niet in geslaagd om haar rol als motor van groei – en zeker niet die van "wieg" van een solide en cultureel gezonde politieke klasse – te vervullen.

In deze context kan de politieke klasse geen hervormingen doorvoeren; van een te grote afhankelijkheid van overheidsuitgaven en een onhoudbare verdeling van banen in de publieke sector, naar een radicale herziening van de

²⁷ F. Del Prato, 'AirBnB: regolare poco per regolare bene', *IBL focus* 262, maart 2016, zie: <http://www.brunoleoni.it/airbnb-regolare-poco-per-regolare-bene>.

De middenklasse in Italië

arbeidsmarkt, liberalisering van beroepsgroepen en vereenvoudiging van de bureaucratie. Door het ontbreken van een volwassen middenklasse verschuift de Italiaanse politiek naar meer populistische, wetenschappelijk ondeugdelijke en soms xenofobe opvattingen. Veel Italianen interesseren zich opeens in de politiek zonder dat ze de oorzaken van de crisis begrijpen, laat staan dat ze een idee hebben van de hervormingen die nodig zijn om de groei te herstellen en het land weer op de juiste koers te krijgen.

De Europese Unie kan een belangrijke rol spelen door de juiste richting voor hervormingen aan te reiken, door de buitensporige overheidsuitgaven in Italië aan banden te leggen en door de invoering van een duurzaam stelsel van sociale zekerheid aan te moedigen, waarbij rekening wordt gehouden met de jonge (en toekomstige) generaties en met degenen die in de toekomst zullen bijdragen aan het welzijn van Italië.

4

DE MIDDENKLASSE IN DUITSLAND

Christian Arndt*

In Duitsland gelooft vrijwel iedereen en elke partij dat een gezonde en stabiele middenklasse de pijler van sociale stabiliteit is. Het wordt beschouwd als een belangrijke bron van overheidsfinanciering, de oorsprong van innovatie en noodzakelijk voor sociale rechtvaardigheid. Interessant is dat het Duitse woord voor middenklasse ("Mittelschicht", wat letterlijk de middenlaag betekent) de notie van een gelaagde samenleving oproept en daarmee iets dat misschien meer vloeibaar is dan het begrip "klasse", dat eerder een milieu suggereert waarin je geboren bent.

Analyses van journalisten en wetenschappers uit verschillende vakgebieden hebben de middenklasse in Duitsland doorgelicht – met nogal tegenstrijdige resultaten. Terwijl sommige studies de zwakte, het krimpen of zelfs het verdwijnen van de middenklasse beweren, vinden andere studies een grote stabiliteit van de middenklasse. Een van de redenen voor het verschil in uitkomsten is de ontwikkeling van toenemende ongelijkheid in Duitsland in de afgelopen twee decennia en het feit dat de inkomens binnen de middeninkomensklasse ongelijk verdeeld zijn. In dit hoofdstuk wordt daarom getracht de *ups* en *downs* van de middenklasse in beeld te brengen, de belangrijkste redenen daarvoor te geven en verder te kijken dan de financiële cijfers.

Vergeleken met het EU-gemiddelde staat Duitsland er relatief goed voor en heeft het een van de laagste werkloosheidscijfers. Toch is dit niet altijd het

geval geweest. In 2005 raakte Duitsland economisch verlamd; het werkloosheidspercentage lag rond de 13%. Sinds 2005 zijn er vier miljoen banen aan de economie toegevoegd.¹

De gegevens over de middenklasse en huishoudens in Duitsland zijn vrij volledig en van goede kwaliteit. De beste en meest prominente bron is de *German Socio-economic Panel study* (GSOEP). Het bevat cijfers van meer dan 10.000 huishoudens en jaarlijkse informatie over het type inkomen van elk huishouden zonder *censoring* van topinkomens (zoals bijvoorbeeld in de EU-SILC). Verder geeft het Duitse ministerie van sociale zaken en werkgelegenheid elke vijf jaar een rapport uit over de vermogenspositie van huishoudens, zoals in 2007 en 2012.

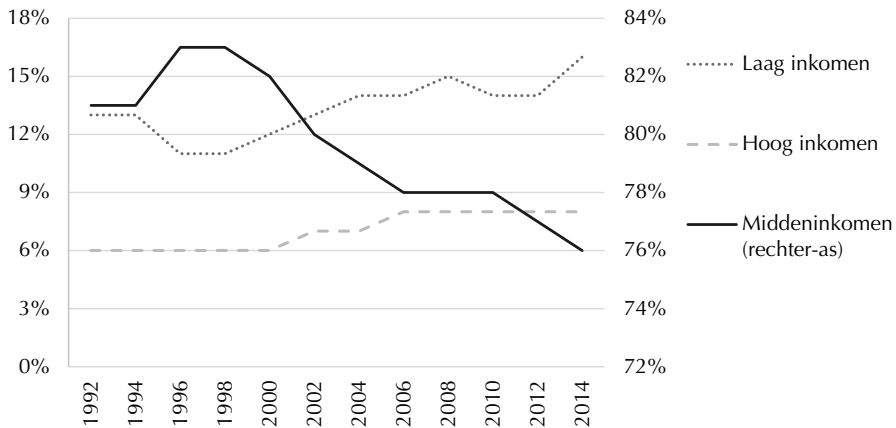
In dit hoofdstuk wordt aan de hand van eerder werk van Arndt (2012 en 2015), in detail onderzocht hoe het met de middeninkomensklasse in Duitsland gaat. Na een samenvatting van de relevante ontwikkelingen van de afgelopen decennia, volgen inzichten uit recente data en wordt de niet-financiële perspectieven over de middenklasse in Duitsland beschreven.

1. Het inkomensperspectief

Figuur 1 toont de ontwikkeling van de omvang van de middeninkomensklasse in Duitsland tussen 1992 en 2014 en het aandeel van de lage en hoge inkomens.

¹ Duitse Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Der Fünfte Armuts- und Reichtumsbericht*, 2017, p. XI, zie: www.armuts-und-reichtumsbericht.de

De middenklasse in Duitsland

Figuur 1: Aandeel van de bevolking in inkomensklassen in Duitsland 1991-2014

Inkomensklassen in termen van het equivalente gezinsinkomen ten opzichte van de mediaan. De stippellijn geeft het aandeel onder 60% van de mediaan. De gestreepte lijn geeft het aandeel boven 200% van de mediaan. De zwarte lijn heeft het inkomenspercentage van de middeninkomensklasse (rechter-as), tussen 60% en 200% van de mediaan. Bron: Ministerie van Arbeid en Sociale Zaken (2017), GSOEP v32.

Uit Figuur 1 blijkt dat het aandeel van de middeninkomens sinds het begin van de jaren 2000 is gekrompen. Op basis van het equivalente netto-gezin-inkomen² behoorde in 2014 ongeveer 76% van de totale bevolking tot de middeninkomensklasse. In de 25 jaar sinds de hereniging in 1990 is dat aandeel met 5 procentpunten gedaald. Dit verlies is in gelijke mate naar de "rijken" en de "armen" gegaan: 2%-punt van de vermindering kan worden toegeschreven aan de groei van het aandeel van de welgestelden, en 3%-punten aan degenen met een hoger armoederisicopercentage.

We zien vier verschillende tijdspannes:

- 1991-1999: een lichte verbreding van de middeninkomensklasse in de jaren na de hereniging;

² Het equivalente inkomen van een huishouden volgt uit een correctie van het netto inkomen voor het aantal leden van het huishouden en hun leeftijd. Het vertaalt in feite het gezinsinkomen naar het equivalent voor een eenpersoonshuishouden. Zie ook: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Equivalentised_disposable_income

Het Midden

- 1998-2006: een sterke inkrimping van de middeninkomensklasse van ongeveer 5%-punten in acht jaar (even groot als de daling over de totale periode);
- 2007-2011: een periode van stabiliteit;
- 2011-2014: een lichte inkrimping van de middeninkomensklasse.

Het onderliggende onderzoek voor het vijfde rapport over armoede en welvaart definieert verschillende redenen voor deze bewegingen van inkomensongelijkheid in Duitsland.³ De belangrijkste reden voor de forse krimp van de middenklasse tussen 1998 en 2006 was de stijging van de werkloosheid, die in 2005 een hoogtepunt bereikte. De uiteenlopende lonen op de arbeidsmarkt en een belastinghervorming aan het begin van het millennium hebben de inkomensongelijkheid in die tijd nog verder vergroot.

De zogenoemde "belastinghervorming 2000", die in 2001 van kracht werd, bracht onder meer een herziening van de vorm van het progressieve belastingtarief met zich mee. Deze hervorming was bedoeld om aan alle inkomensniveaus ten goede te komen, hoewel uit microsimulaties blijkt dat de voordelen voor hogere inkomens hoger zijn dan die voor lagere inkomens. Voor huishoudens met een laag inkomen heeft de hervorming de belastingvrije voet verhoogd en het laagste marginale belastingtarief verlaagd van 25,9% naar 15%. Hogere inkomens profiteren hier ook van met een verlaging van het hoogste tarief van 53% naar 42%. De belastinghervorming heeft de ongelijkheid in termen van netto-inkomens vergroot.⁴ De hervorming heeft geleid tot een krimp van de middeninkomensklasse.

De periode van stabiliteit na 2006 werd ingeluid door de uitvoering van de laatste fase van de "Hartz"-arbeidsmarkthervorming in 2005. De omvang en de duur van de werkloosheidsuitkeringen werden aanzienlijk verminderd en afhankelijk gemaakt van strengere regels voor het zoeken naar en aanvaarden

³ IAW, 'Analyse der Verteilung von Einkommen und Vermögen in Deutschland', IAW-Tübingen, 23 november 2015.

⁴ M. Biewen & A. Juhasz, 'Understanding the Rising Income Inequality in Germany, 199/2000-2005/2006', in: *Review of Income and Wealth*, 2012, 58(4), p. 622-647.

van werk.⁵ Het was succesvol in die zin dat de werkloosheid daalde en de langdurige werkloosheid bijna gehalveerd werd, van 1,7 miljoen in 2007 tot minder dan 1 miljoen in 2016.

Dat de middenklasse na 2006 vrij stabiel is gebleven wekt de suggestie dat de optelsom van de effecten van de hervormingen (daling van de werkloosheid, maar lagere inkomensniveaus voor werklozen) geen effect heeft gehad op de inkomensongelijkheid. Dit staat haaks op de breed gedeelde indruk dat de hervormingen de oorzaak zouden zijn van toegenomen ongelijkheid.

De demografische ontwikkelingen zijn een andere oorzaak van de toegenomen ongelijkheid in Duitsland. Met een bevolkingsgroei van 2,6% tussen 1991 en 2008 is het aantal eenpersoonshuishoudens met 33% toegenomen. Het aantal huishoudens met ten minste drie personen is gedaald. Voor een huishouden met kinderen heeft de daling van de gezinsgrootte een positief effect op het equivalente inkomen, aangezien het totale inkomen over minder leden wordt verdeeld. Als de daling van de omvang echter het gevolg is van een daling van het aantal inkomens per huishouden, dan is het effect op het equivalente inkomen negatief, aangezien minder leden bijdragen. Dat laatste is voor Duitsland het geval. De stijging van het aantal eenpersoonshuishoudens is de drijvende kracht achter de toegenomen ongelijkheid in marktinkomens.⁶

Herverdeling versterkt de middeninkomensklasse in Duitsland. Ook al hebben de Duitse media de neiging om het belastingstelsel de schuld te geven van de druk op de middenklasse – en ondanks de bevindingen over het effect van de belastinghervorming uit 2000 – tonen simulaties dat de herverdelend beleid zoals progressieve belastingen, sociale uitkeringen en overdrachten de ongelijkheid in netto-inkomens in Duitsland verzachten. Deze herverdeling komt ook de middenklasse ten goede, die veel kleiner zou zijn zonder

⁵ N. Engbom, E. Detragiache & F. Raeli, 'The German Labour Market Reforms and Post-Unemployment Earnings', *IMF Working paper* WP/15/162, 2015.

⁶ A. Peichl, N. Pestel & H. Schneider, 'Does Size Matter? The Impact of Changes in Household Structure on Income Distribution in Germany', *Review of Income and Wealth*, 2012, 58(1), p. 118-141.

herverdeling. Tabel 1 geeft het effect weer van de herverdeling op de bevolkingsaandelen van de verschillende inkomensgroepen.

Tabel 1: Effect van de herverdeling op de middeninkomensklasse 2011-2013

Bron: Eigen berekeningen. Gegevens van Bosch & Kalina⁷ op basis van GSOEP v30.

Inkomensgroep (ten opzichte van het mediane inkomen)	Groepsgrootte (voor herverdeling)	Groepsgrootte (na de herverdeling)	Vershil in groepsgrootte (procent- punten)	Effect van herverdeling (relatieve verandering van groeps- grootte)
Onder 60%	17,2 %	8,0 %	-9,2 pp	-53,5%
60% – 80%	24,0 %	26,5 %	2,5 pp	+10,4%
80% – 120%	16,6 %	33,6 %	17,0 pp	+102,4%
120% – 200%	7,4 %	17,7 %	10,3 pp	+139,2%
Meer dan 200%	34,7 %	14,2 %	-20,5 pp	-59,1%

Uit Tabel 1 kunnen we afleiden dat het aandeel van de mensen die tussen 60% en 200% van het marktinkomen verdienen (dat wil zeggen vóór belastingen en overdrachten) slechts 48% bedraagt, wat 30%-punt lager is dan de omvang van de middenklasse gemeten in termen van het netto-equivalente inkomen (78%).

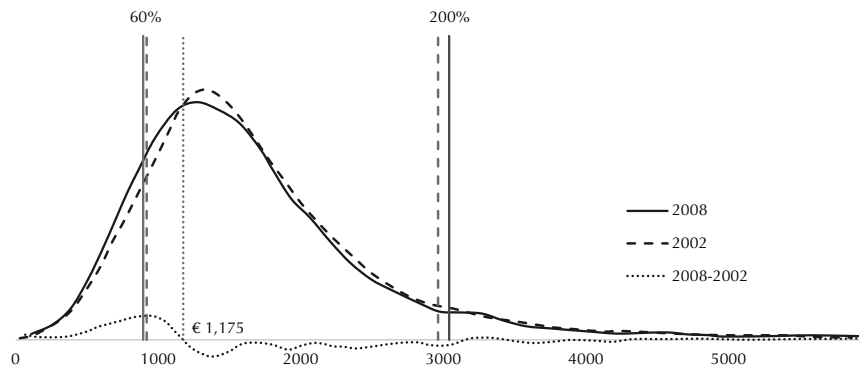
Ook laat Tabel 1 zien dat de herverdeling geconcentreerd is rond het mediane netto-inkomen. Huishoudens met meer dan het mediane netto-inkomen zijn nettobetalers. Huishoudens met een netto-inkomen onder de mediaan zijn netto-ontvangers. Dit betekent dat een breed middeninkomensconcept zowel nettobetalers als netto-ontvangers zal omvatten, waardoor de eerstgenoemde zich mogelijk wat benauwd zullen voelen. Het Duitse belastingstelsel "knijpt" de huishoudens op de hogere niveaus van de middeninkomensklasse, maar drukt niet op het aandeel van de bevolking.

⁷ G. Bosch & T. Kalina, 'Die Mittelschicht in Deutschland unter Druck', *IAQ-Report*, 2015, Universität Duisburg-Essen.

Herverdeling heeft in Duitsland een sterkere ongelijkheidsverminderende impact dan in andere landen.⁸

Het bevolkingsaandeel van de middeninkomensklasse vertelt niet het volledige verhaal van wat er op verschillende inkomensniveaus binnen de middenklasse gebeurt. Figuur 2 vergelijkt de inkomensdichtheid van 2002 (zwarte lijn) met die van 2008 (gestreepte grijze lijn). De hoogte van de lijnen geeft de dichtheid van de inkomens aan op het inkomensniveau. Hoe hoger de lijn, hoe meer mensen het netto-equivalente inkomen ontvangen. De stippellijn geeft de verschillen in dichtheid aan tussen 2002 en 2008.

Uit de figuur blijkt dat het aantal mensen met netto-equivalente inkomens onder de 1.175 euro is toegenomen. Een deel hiervan ligt boven de grens van 60%, wat betekent dat er meer mensen naar de onderkant van de middeninkomensklasse zijn getrokken. Het gebied rond de mediaan is uitgedund. De ongelijkheid binnen de middeninkomensklasse is dus toegenomen.

Figuur 2: De vorm van de inkomensverdeling in Duitsland 2002-2008

Schattingen van de dichtheid van de inkomensverdeling in termen van maandelijks equivalente inkomsten, in prijzen van 2005. Gestreepte lijn voor 2002, ononderbroken lijn voor 2008, stippellijn voor het verschil. Bron: Arndt (2012).

⁸ C. Arndt, *Zwischen Stabilität und Fragilität. Was wissen wir über die Mittelschicht in Deutschland?*, Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung (Hrsg.), 2012.

Figuur 2 laat ook zien hoe de omvang van de middeninkomensklasse afhangt van de keuze van de grenzen (of de "breedte" van de middenklasse). Een smallere middeninkomensdefinitie van 75% en 200% zou tot een conclusie van krimp van de middenklasse hebben geleid.

De achtergrond van de ontwikkeling van de marktinkomens in Duitsland en een deel van het economische succes, is de impliciete werkgever-werknemer consensus over loonmatiging in ruil voor werkgelegenheid. Deze consensus is halverwege de jaren negentig begonnen, mogelijk als reactie op de vrees dat banen worden uitbesteed aan de recentelijk opengestelde arbeidsmarkten van de buurlanden in het oosten. Deze informele consensus resulteerde echter in een stagnerend reëel gezinsinkomen, ook voor de middeninkomensklasse: het reële netto mediane equivalente inkomen in de middenklasse (1.690 euro in prijzen van 2012) is tussen 2002 en 2012 niet gestegen. De stagnerende reële lonen gingen gepaard met een afnemend belang van regionale loononderhandelingen, die het loonpeil ondersteunden. Het percentage werknemers dat onder een cao werkte daalde van 70% in 2000 tot 59% in 2015. Regionale cao's gelden voornamelijk voor grote en middelgrote ondernemingen. Een manier om deze te omzeilen was het uitbesteden van bepaalde taken aan voornamelijk kleinere ondernemingen (bijvoorbeeld in de dienstensector), waarvoor deze cao's niet bindend zijn.

De laatste tijd zijn de lonen weer gaan stijgen. In 2015 stegen de nominale lonen met 2,7%, wat leidde tot een min of meer stabiel besteedbaar gezinsinkomen. De invoering in 2015 van een minimumloon in Duitsland heeft bijgedragen tot de loonstijging in de lagere inkomenscategorie, bijvoorbeeld met gemiddeld 4,1% voor niet-opgeleide werknemers.

Een ander kenmerk is de kracht van de productiesector. Dit historische bolwerk van de middeninkomensklasse, een mechanisme voor arbeiders om hogere middenklasselonen te verdienen, zou de laatste tijd wel eens tot een toename van de loonongelijkheid kunnen hebben geleid. In 2015 stegen de lonen in de industriële sector met 20% en in de dienstensector met slechts 15%. In die laatste sector zijn de lonen al gemiddeld lager.⁹

⁹ Duitse Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, p. XII.

In Duitsland vertegenwoordigt de middeninkomensklasse ongeveer 74% van het totale netto-inkomen, wat dicht bij het bevolkingsaandeel ligt. Ondanks de loonmatiging hebben de inkomens in de middenklasse het niet slecht gedaan in vergelijking met de andere inkomensniveaus. Sinds 2002 is dit inkomensaandeel van de middenklasse met 4%-punt gedaald, wat gelijk is aan de daling van het bevolkingsaandeel.

Het vermogen van huishoudens is meer geconcentreerd dan het inkomen: de 10% rijkste mensen in Duitsland beschikken over ongeveer 56% van het vermogen. De middeninkomensklasse bezit ongeveer 68% van het totale netto-huishoudvermogen in Duitsland. Dit cijfer is tussen 2002 en 2012 vrijwel onveranderd gebleven. Op basis van de zelfevaluatie van de huishoudens in de GSOEP-enquêtes is het nettovermogen tussen 2002 en 2012 niet toegenomen, noch in het algemeen, noch voor de middeninkomensklasse.¹⁰ De positieve boodschap van dit resultaat kan zijn dat de welvaart van de middeninkomensklasse niet is gekelderd in de financiële crisis. Binnen de middeninkomensklasse bedraagt de Gini-coëfficiënt van het individuele nettovermogen 0,74 – vergelijkbaar met het niveau voor heel Duitsland.

2. Niet-inkomensgerelateerde perspectieven

Betaalbaarheid van huisvesting

Van de middenklasse bezit 56,6% een huis, een cijfer dat maar iets hoger ligt dan voor de totale bevolking. Door de lage rente is het percentage tussen 2007 en 2012 echter licht gestegen. Het eigen huis vormt de grootste component van het vermogen van middenklassehuishoudens in Duitsland: bijna driekwart van hun vermogen bestaat uit vastgoed; het eigen huis. Tegelijkertijd is meer dan

¹⁰ De gegevens over het vermogen van huishoudens zijn vrij accuraat. De resultaten met betrekking tot de ontwikkeling van het vermogen verschillen echter sterk tussen microgegevens (uit enquêtes) en macrogegevens (uit de nationale boekhouding). Terwijl uit microgegevens blijkt dat het nettovermogen in Duitsland de afgelopen tien jaar is afgenomen, blijkt uit macrogegevens dat het totale vermogen is toegenomen. De redenen voor deze divergentie zijn nog niet duidelijk. De tegenstrijdigheid van de resultaten toont echter de moeilijkheid van vermogensschattingen, met name van onroerend goed.

40% van de huishoudens in de middenklasse huurder en afhankelijk van de huurprijsontwikkeling.

Huizenprijzen in de steden zijn sterk gestegen. Dit heeft een invloed op de huurprijzen. In deelstaat Beieren stegen de nettohuurprijzen met wel 19%, maar in Saksen met slechts 3% tussen 2005 en 2016. Deze zijn hoger dan het gemiddelde voor de deelstaten als geheel. De Duitse regering probeert de problemen van hoge huren te verlichten door de huurwetgeving aan te passen en de invoering van een rem op de stijging van de huren.

Gezinsstress

In Duitsland werkt 58% van de moeders en 84% van de vaders. De arbeidsparticipatie van moeders verschilt naar gelang van de leeftijd van de kinderen. Het percentage is het laagst (ongeveer 32%) voor vrouwen van wie het jongste kind niet ouder is dan drie jaar. Maar de arbeidsparticipatie is bijna dubbel zo hoog als het jongste kind tussen de drie en vijf jaar oud is.¹¹ Veel vrouwen stoppen met werken als ze een gezin stichten en keren pas terug naar de arbeidsmarkt als de kinderen ouder zijn. In het oosten is de arbeidsparticipatie van moeders met jonge kinderen hoger dan in het westen.

Voor huishoudens met kinderen en waar beide ouders werken, kiest 74% voor de "traditionele" manier van verdienen; de vader werkt voltijds en de moeder deeltijds. In 21% van de gevallen werken beide voltijds. In slechts 5% is het de vader die in deeltijd werkt.

Arbeidsparticipatie is nauw verbonden met de beschikbaarheid van kinderopvang. De uitbreiding van de kinderopvang is een belangrijk onderwerp in de debatten in Duitsland. In 2007 is besloten dat er in 2013 voor 35% van alle kinderen onder de drie jaar kinderopvang beschikbaar moet zijn. Sinds 2013 hebben ouders wettelijk recht op kinderopvang. Momenteel maakt ongeveer 33% van alle kinderen onder de drie jaar gebruik van openbare kinderopvang. De tarieven verschillen wel sterk per regio.¹²

¹¹ Datenreport 2016, *Ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland*, 2016.

¹² Ibidem.

Gezinsstress kan zich uiten in angst, maar de resultaten over angst in de middeninkomensklasse zijn niet eenduidig. Schöneck et al.¹³ maken een onderscheid tussen kortetermijnangst en langeretermijnzorgen van economische en sociale aard. Zij stellen vast dat de risico's op korte termijn domineren in de lagere sociale statusgroepen. De middenklasse is met name pessimistisch over de toekomst op langere termijn. Groh-Samberg und Hertel schatten echter in dat de angst in de middenklasse niet sneller is toegenomen dan in de andere sociale lagen.¹⁴

Uit verschillende studies blijkt dat sociale status gerelateerd is aan gezondheid in Duitsland. Over het algemeen hebben jonge volwassenen met een laag opleidingsniveau of een lage sociale status vaker overgewicht, roken ze meer en nemen ze minder deel aan preventieve.¹⁵ Jongeren zonder schooldiploma of met een diploma uit het lager middelbaar onderwijs melden minder vaak een goede of zeer goede gezondheidstoestand.

Jacobi et al.¹⁶ vinden dat de prevalentie van psychische stoornissen (het voldoen aan de criteria van minstens één psychische stoornis gedurende een periode van twaalf maanden) correleren met de socio-economische status. Onder deze aandoeningen waren angststoornissen (15,3%), stemmingsstoornissen (9,3%) en stoornissen gerelateerd aan drugsgebruik (5,7%) dominant. Verschillen in geestelijke gezondheid tussen Oost- en West-Duitsland zijn afgenomen, maar verschillen in sociale status bestaan: geestelijke gezondheidsproblemen komen minder vaak voor in de middenklasse (28%)

¹³ N.M. Schöneck, S. Mau & J. Schupp, 'Gefühlte Unsicherheit – Deprivationsängste und Abstiegssorgen der Bevölkerung in Deutschland', *SOEP papers on Multidisciplinary Panel Data Research* 428, DIW Berlin, 2011.

¹⁴ O. Groh-Samberg & F.R. Hertel, 'Abstieg der Mitte? Zur langfristigen Mobilität von Armut und Wohlstand', in: N. Burzan & P.A. Berger (Hrsg.), *Dynamiken (in) der gesellschaftlichen Mitte*, Wiesbaden: VS Verlag, 2011, p. 137-157. Voor een meer gedetailleerde bespreking zie ook C. Arndt (2012).

¹⁵ German Ministry of Labour and Social Affairs.

¹⁶ F. Jacobi, M. Höfler, J. Siegert, S. Mack, A. Gerschler & L. Scholl, 'Twelve-month prevalence, comorbidity and correlates of mental disorders in Germany: The Mental Health Module of the German Health Interview and Examination Survey for Adults (DEGS1-MH)', *International Journal of Methods in Psychiatric Research* (3), 2014, 304-319.

dan in de lagere sociaaleconomische status (38%), maar vaker dan in hogere sociaaleconomische lagen (22%).

Depressie is ook gerelateerd aan sociale status. Het percentage depressies wordt geschat op 14,4% bij mensen met een lage sociale status, maar minder dan 7% bij mensen met een middelmatige en hoge sociale. Globaal genomen is de ongelijkheid op gezondheidsgebied in de afgelopen tien tot twintig jaar niet afgenomen en zijn de sociaaleconomische verschillen in gezondheid mogelijk zelfs toegenomen.¹⁷

De arbeidsmarkt

De werkloosheid in Duitsland is de afgelopen tien jaar aanzienlijk gedaald. Het aantal werklozen is gedaald van 4,9 miljoen in 2005 tot 2,7 miljoen in 2016. In 2016 was het werkloosheidspercentage gedaald tot 6,1%.¹⁸ De arbeidsparticipatie is 66%, hoger dan het OESO-gemiddelde van 61%. Op basis van een nieuwe meting van de arbeidskwaliteit constateerde de OESO in 2017 dat de loonkwaliteit hoog is en dat de onzekerheid op de arbeidsmarkt in Duitsland laag is in vergelijking met het OESO-gemiddelde¹⁹. Ook is het uitkeringsniveau bij onverwachte werkloosheid relatief laag. Ten slotte is de Duitse arbeidsmarkt inclusiever geworden, maar de verschillen in salaris tussen mannen en vrouwen blijven groot.

Met de totale werkloosheid is ook de langdurige werkloosheid afgenomen. Het aantal langdurig werklozen (1,7 miljoen in 2007) daalde tot minder dan een miljoen in 2016. Het aandeel van de langdurige werkloosheid in de totale werkloosheid is gedaald van 46% in 2007 tot 37% in 2016. Ten slotte stelt de OESO vast dat Duitsland, waar 45% van de werknemers te kampen heeft met werkstress, een groter aandeel heeft in banen met een te grote werkstress dan in andere OESO-landen.

¹⁷ T. Lampert, L.E. Kroll, S. Müters & H. Stolzenberg, 'Messung des sozioökonomischen Status in der Studie zur Gesundheit Erwachsener in Deutschland (DEGS1)', *Bundesgesundheitsblatt Gesundheitsforschung Gesundheitsschutz*, 2013, 56 (5-6), p. 631- 636.

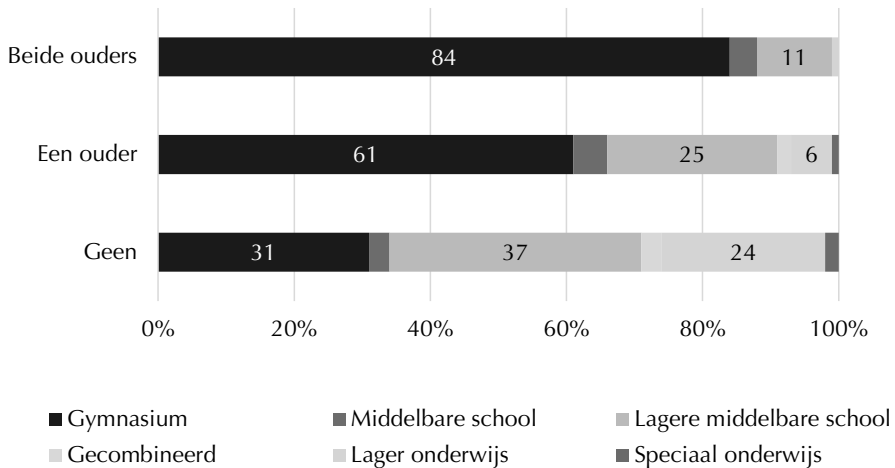
¹⁸ Bundesagentur für Arbeit, *Arbeitslosigkeit im Zeitverlauf, Entwicklung der Arbeitslosenquote*, Oktober 2017.

¹⁹ OESO, *OECD Employment Outlook 2017*, Parijs: OECD Publishing, 2017.

Sociale mobiliteit

Uit een recente studie in opdracht van het Duitse armoede- en welvaartsrapport 2017²⁰ blijkt dat de doorstroming van de samenleving met betrekking tot het opleidingsniveau is verbeterd. Vooral de lagere maatschappelijke posities zijn in de loop der generaties minder statisch geworden. Toch zijn gezinsachtergrond en opleidingsniveau nog steeds nauw met elkaar verbonden. Achtergrond is het driedelige systeem van het middelbaar onderwijs in Duitsland, dat begint in het vijfde leerjaar: Het laagste niveau kwalificeert zich voor een beroepsopleiding (*Hauptschule*). Alleen het hoogste niveau (*Gymnasium*) komt onmiddellijk in aanmerking voor universitaire toegang.

Figuur 3 laat zien dat de opleiding van de ouders een grote relatie heeft met het niveau dat de kinderen volgen. 84% van de kinderen van hoogopgeleide ouders volgt zelf ook het hoogste niveau. Van de kinderen van wie de ouders geen universitaire toegangskwalificatie hebben volgt maar 31% het hoogste niveau.

Figuur 3: Opleidingsniveau naar genoten onderwijs van de ouders

Bron: Eigen grafiek met gegevens uit IAW (2015), p. 33. NEPS-data.

²⁰ IAW, 'Aktuelle Entwicklungen der sozialen Mobilität und der Dynamik von Armutsrisiken in Deutschland (Follow Up-Studie zur Amruts- und Reichtumsberichterstattung)', IAW-Tübingen, 30 juni 2015.

Het beklimmen van de sociale ladder van een middenpositie naar hogere posities is de laatste tijd moeilijker geworden. Van de mensen die tussen 1944 en 1959 zijn geboren maakte 32% de stap van een baan op middelbaar niveau naar een hoger niveau. Van de generatie die tussen 1970 en 1987 geboren is geldt dat nog maar voor 17%.²¹ De daling van deze mobiliteit is het gevolg van veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur. Beroepsopleidingen, die jarenlang dienst deden als toegangsbewijs voor de middenklasse garanderen bijvoorbeeld niet langer een inkomen dat hoger is dan dat van ongeschoolde werknemers.

Een ander aspect van mobiliteit is de relatie tussen de status van de ouders en die van de kinderen. Deze mobiliteit van generatie op generatie is groter geworden.²²

Regionale verschillen

Er is een hoge mate van regionale spreiding van inkomen. De enorme economische verschillen tussen Oost en West in het begin van de jaren negentig zijn sinds de eenwording kleiner geworden, maar bestaan nog steeds. Ongeveer 60% in het westen identificeert zich met de middenklasse. In het oosten rekt 50% zich tot de middenklasse, een stijging van meer dan 10%-punt sinds 1990.

Er ontstaan nieuwe ongelijkheden, met name tussen plattelands- en metropolitaanse gebieden, een proces dat wordt aangewakkerd door demografische veranderingen. Terwijl de huizenprijzen in de grootstedelijke regio's stijgen, zijn ze in veel plattelandsgebieden gedaald.

3. Percepties van huishoudens

In het westen van Duitsland is het aandeel van mensen dat zich met de middenklasse identificeert gegroeid van 69% in 2000 naar 75% in 2014.²³ In Oost-Duitsland lag de identificatie met de middenklasse traditioneel veel lager

²¹ Duitse Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2017, p. 241.

²² Datenreport, 2016, p. 216.

²³ Datenreport, 2016, p. 207.

dan in het Westen, als gevolg van verschillen in het politieke systeem. Desalniettemin is de groei van de middenklasse, uitgaande van zelfidentificatie, in het oosten hoger uitgevallen dan in het westen (van 48% in 2000 naar 62% in 2014).

Ondanks deze toename van identificatie met de middenklasse, is de perceptie van de algemene groei van ongelijkheid wijdverspreid. Zo gaf 44% van de ondervraagden in 2015 aan dat de inkomensongelijkheid in de afgelopen vijf jaar aanzienlijk was toegenomen.²⁴ Uit andere enquêtes blijkt daarentegen dat meer dan 80% van de bevolking haar verwachtingen ten aanzien van de materiële levensomstandigheden als vervuld beschouwt.

Een verklaring voor de tweedeling tussen de gegevens en de percepties kan eenvoudigweg het gevolg zijn van de conjunctuurcyclus en de herinnering aan de hoge werkloosheid. Lengfeld en Ordemann²⁵ laten zien dat de angst voor statusverlies in de middenklasse meebeweegt met de economische cyclus: de angst nam toe van de jaren negentig tot 2006 en daalde daarna. Het niveau van de angst in 2014 lag weer op hetzelfde niveau als in 1991. De stijging en daling van de angst deed zich voor in zowel de lagere- als de hogere klassen.

4. Politieke vertegenwoordiging

De middenklasse vormt traditioneel de belangrijkste groep kiezers van de centrumlinkse en centrumrechtse politieke partijen. De opkomst van de middenklasse bij verkiezingen is van oudsher hoog, maar is de laatste twintig jaar licht gedaald. In 1994 stemde 94% van de leden van de middenklasse bij nationale verkiezingen. In 2013 is dit cijfer gedaald tot 86%. Bij de laatste federale verkiezingen van september 2017 steeg de opkomst over het geheel genomen, maar vooral ook bij kiezers uit lagere sociale groepen.

Bij de nationale verkiezingen van september 2017 is de populistische partij *Alternative für Deutschland* (AfD) erin geslaagd om toe te treden tot het parlement. De partij won 12,6% van de stemmen en behaalde 93 van de 709 zetels

²⁴ German Ministry of Labour and Social Affairs, 2017, p. 108.

²⁵ H. Lengfeld & J. Ordemann, 'Die Angst der Mittelschicht vor dem sozialen Abstieg revisited. Eine Längsschnittanalyse 1984 – 2014', *SOEP papers 862*, Berlin: DIW, 2016.

in de Bondsdag. Voor het eerst sinds de jaren vijftig zijn er zeven partijen in het parlement.

De AfD werd in 2013 opgericht door liberaal-conservatieve economen, voornamelijk om zich te verzetten tegen het federale beleid ten aanzien van de euro. Bij de federale verkiezingen van 2013 haalde het de drempel van 5% nog niet. Daarna veranderde de partij in een populistische anti-immigratiepartij.

De meest voorkomende hypothesen die het succes van de AfD verklaren zijn xenofobie, ontevredenheid over het politieke systeem en de partijen, en het gevoel niet gehoord te worden.

Een belangrijke bron van informatie is een onmiddellijk na de verkiezingen gehouden exitpoll van de publieke omroep ARD en het stembureau Infratest Dimap. Ten eerste blijkt uit de exitpoll dat het succes van AfD in het oosten (20,5%) twee keer zo hoog is als in het westen (10,7%). Ten tweede is het AfD de enige partij waar de teleurstelling over het systeem in het algemeen zwaarder weegt dan het geloof en de overtuiging over het programma van de partij zelf: 61% van de AfD-kiezers beweerde uit algemene teleurstelling te hebben gestemd en slechts 31% omdat ze overtuigd waren van het partijprogramma. Dit toont aan dat de AfD een gevestigde protestpartij is. De belangrijkste beleidsthema's voor AfD-kiezers zijn volgens de exitpoll drie gevechten: tegen terrorisme, tegen criminaliteit en tegen de immigratie van vluchtelingen.

Ten derde blijkt uit de enquête dat de AfD de enige partij in Duitsland is waarvan de kiezers de voorkeur geven aan "nationale grenzen" boven "een land dat openstaat voor de wereld". Dit verwijst naar de nationalistische en buitenland-onvriendelijke tendensen van de partij.

Ten slotte zijn de AfD-kiezers min of meer gelijkmatig verdeeld over de verschillende leeftijdsgroepen. Afwijkend is het grotere aandeel werklozen (21%), en werknemers (21%) en mannen in het oosten van Duitsland (25%) onder AfD-kiezers.

Vehrkamp en Wegschaider²⁶ hebben onlangs de stempatronen in verschillende sociale milieus geanalyseerd met behulp van een model van markt-onderzoeker Sinus. Uit de milieus die tot de middenpositie behoren heeft 14% op het AfD gestemd. Dit geeft aan dat de middenklasse niet meer of minder geneigd is tot het AfD dan de Duitse samenleving zelf. Maar in het zogenaamde "nieuwe middenklassemilieu" (in het Duits "Bürgerliche Mitte"; een zeer smalle definitie van het midden, dat 13% van de totale bevolking omvat), stemde 20% voor het AfD. Sinus definieert deze "nieuwe middenklasse" als 'Mainstream civil society met de wil om wat te bereiken en zich aan te passen: voorstanders van de bestaande sociale orde; de wens om zich op professioneel en sociaal niveau te vestigen, op zoek naar een veilig en harmonieus bestaan; een groeiend gevoel van onveiligheid hun, angst voor sociale degradatie'.²⁷

Nog hoger was het AfD-aandeel van de stemmen (28%) in het zogenaamde "precaire milieu". Het precaire milieu wordt door Sinus omschreven als 'het verlangen om gelijke tred te houden met de levensstandaard van de brede middenklasse, maar met steeds meer sociale achterstelling, een gevoel van uitsluiting, verbittering en wrok'.

5. Globalisering, technologie en migratie

Een sterke arbeidsmarkt en een relatief lage jeugdwerkloosheid ploegen momenteel de bodem voor een gezonde en stabiele middeninkomensklasse in de nabije toekomst. Bedrijven in Duitsland profiteren van de groei van de wereldwijde markten en de economische ontwikkeling in Azië. Een hoge productiviteit, een gematigde loonontwikkeling en een exportvriendelijke wisselkoers van de euro zorgt voor een groot concurrentievermogen. Technologische veranderingen zullen nieuwe kansen bieden, maar zullen ook leiden tot enorme onzekerheid in de grote industrieën, met name in de auto-industrie, met haar focus op de verbrandingsmotor, waar de lonen hoog zijn en

²⁶ R. Vehrkamp & K. Wegschaider, *Populäre Wahlen. Mobilisierung und Gegenmobilisierung der sozialen Milieus bei der Bundestagswahl 2017*. Bertelsmann Stiftung, 2017.

²⁷ Sinus, 'Information on Sinus-Milieus 2015/16', *Sinus Markt- und Sozialforschung GmbH, Heidelberg*, 2015.

werknemers tot de middenklasse behoren. Nog meer mensen zijn direct of indirect afhankelijk van de auto-industrie. Een verschuiving naar de elektrische motor zou de complexiteit van waardenketens kunnen verminderen en werkgelegenheid bij toeleveranciers van de auto-industrie kunnen aantasten.

Demografische veranderingen kunnen grote gevolgen hebben voor de inkomensverdeling tussen werkenden en gepensioneerden. Gezien het lage geboortecijfer zal alleen technologische verandering of immigratie het enorme tekort aan arbeidskrachten kunnen verminderen. Machines en kunstmatige intelligentie kunnen een deel van de druk op de arbeidsmarkt compenseren, maar het zal om nieuwe investeringen vragen in software en robots.

6. Conclusie

De naoorlogse groei van de economie heeft bijgedragen aan de opbouw van een brede middeninkomensklasse met een vergelijkbaar hoog niveau van inkomensgelijkheid in Duitsland. Een beroepsopleiding en baan in de fabriek waren vaak genoeg om bij de middenklasse te horen. Maar na verloop van tijd zijn de inkomens ongelijker geworden, door de toename van kleinere huishoudens, loonverschillen en stijgende werkloosheid tot 2005. Als gevolg daarvan is het bevolkingsaandeel van de middenklasse afgenomen.

Voor de periode na 2005 laten de gegevens een stabiele ontwikkeling van de middeninkomensklasse zien. En steeds meer mensen identificeren zich met de middenklasse, ook al beweren ze dat de ongelijkheid toeneemt. Dit kan komen doordat voorbeelden van extreme rijkdom en precaire armoede meer in het oog springen en in de media zichtbaar zijn. Ook hebben specifieke groepen, zoals alleenstaande ouders en werklozen het relatief zwaar.

Technologische veranderingen en demografische ontwikkelingen openen nieuwe mogelijkheden, maar stellen ons ook voor enorme uitdagingen. De gevolgen voor de middenklasse zijn nog te bezien.

5

DE MIDDENKLASSE IN NEDERLAND

Arjen Siegmann

Nederland is een klein land, maar is toch de achttiende economie van de wereld in termen van bruto binnenlands product (bbp).¹ De belangrijkste kenmerken van de economie zijn handel, landbouw-export en een omvangrijke dienstensector. Een grote financiële sector droeg bij aan de economische groei van voor 2008, maar was ook een negatieve factor in de daaropvolgende recessie.

Kenmerkend voor de Nederlandse economie zijn de grote multinationals, de constructieve samenwerking tussen vakbonden, werkgevers en overheid, de goede toegang tot onderwijs, een hoog niveau van arbeidsbescherming en uitgebreide sociale voorzieningen. Deze kenmerken hebben de kleine open economie van Nederland in staat gesteld om de fluctuaties van de wereld-economie te doorstaan.

Op basis van netto-inkomens is de Nederlandse middenklasse met ongeveer 80% van de bevolking omvangrijk. In de Luxemburgse inkomensstudie wordt de omvang van de Nederlandse middeninkomensklasse als de op twee na grootste ter wereld beschouwd.² Hoewel de Nederlandse

¹ Gebaseerd op gegevens van de Wereldbank over het bbp in 2016, in Amerikaanse dollars en marktprijzen.

² New York Times, 'Richer but not better off', *New York Times*, 30 oktober 2016.

middenklasse sinds 1990 relatief stabiel is, neemt de omvang van de middenklasse op basis van *het bruto-inkomen* gestaag af, met een even grote toename van de topinkomensklasse. Het herverdelingsbeleid (belastingen en sociale overdrachten) en de verschillen in gezinsgrootte leiden ertoe geleid dat een aanzienlijk deel van de huishoudens met een hoog inkomen in bruto-termen, behoort tot de middenklasse in netto-termen.

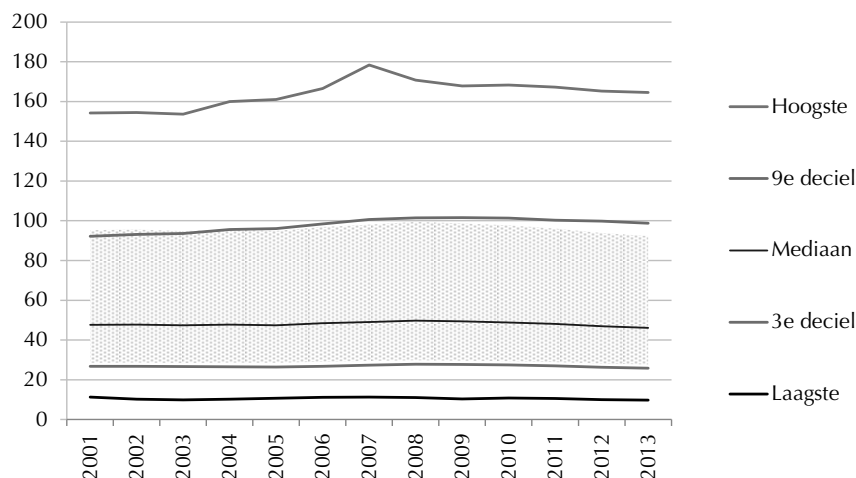
De gezinsinkomens van de middenklasse hebben last gehad van de Grote Recessie, de daling van de huizenprijzen en de bezuinigingen in de nasleep van de financiële crisis van 2008/2009. De piek van de werkloosheid bedroeg 7,9% in februari 2014 en de huizenprijzen daalden met gemiddeld 20% tussen de piek in 2008 en het laagste niveau in 2013. Om binnen de 3%-tekortlimiet van het Stabiliteits- en Groeipact te blijven, heeft de regering in de jaren 2011-2016 een pakket van maatregelen ten uitvoer gebracht voor een bedrag van ongeveer 50 miljard euro.³ Dit is zowel een resultaat als oorzaak van de lage economische groei, wat verklaart waarom de reële mediane inkomensgroei in Nederland tussen 2007 en 2013 slechts 0,2% bedroeg.

1. Het inkomensperspectief

Figuur 1 toont het gemiddelde bruto (markt)inkomen in het midden van elke deciel van de inkomensverdeling van het huishouden. Over het geheel genomen laten de gegevens vanaf 2001 een patroon zien van stijgende inkomens voor het negende en tiende deciel (de bovenste twee regels) en stagnatie voor de middeninkomens (het gearceerde gebied). Naast de piek voor het hoogste inkomen in 2007 (als gevolg van een eenmalige belastingmaatregel die van invloed is op de hoogste 1% van het inkomen), lijkt de stijging van de inkomens voor de bovenste decielen sinds 2001 bescheiden.

³ Algemene Rekenkamer, *Kosten en opbrengsten van saldoverbeterende maatregelen 2011-2016 Zicht op zes jaar bezuinigen en lasten verzwaren*, 2016.

De middenklasse in Nederland

Figuur 1: Gemiddeld bruto-equivalent gezinsinkomen per deciel

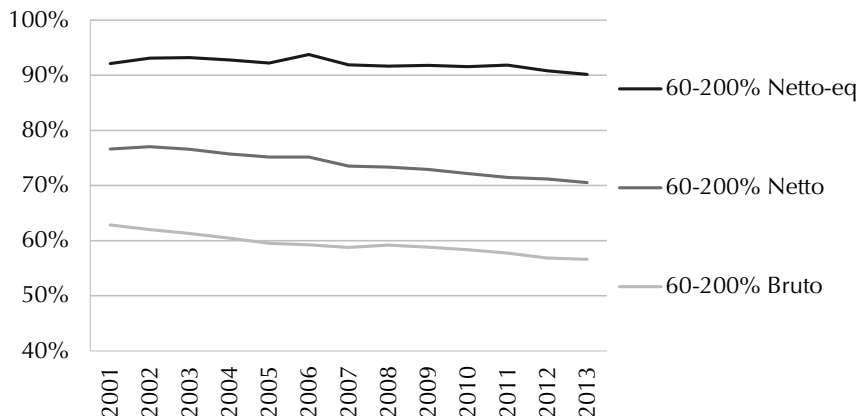
De lijnen geven het gemiddelde inkomen voor geselecteerde decielen van het bruto-equivalente inkomen van de huishoudens weer (hoogste is 10, laagste is 1). Het gearceerde gebied beslaat de grootte van de middeninkomensklasse op basis van een netto-inkomen tussen 60% en 200% van de mediaan. De gegevens zijn afkomstig van de belastingdienst, in euro's van 2013. Bron: Salverda (2016).⁴

Het effect van belastingen en equivalentie is weergegeven in Figuur 2. Het toont het aandeel van de personen in de inkomensklassen, afzonderlijk voor de netto-, bruto- en equivalente inkomens. Op basis van bruto- en netto-inkomens is een continue daling zichtbaar sinds 2001. Op basis van bruto-inkomens zou in 2013 zelfs maar 57% van de huishoudens behoren tot de middenklasse.

Equivaliseren (rekening houdend met de natuurlijke schaalvoordelen in een huishouden) verandert de klassenaandelen aanzienlijk. Het brengt meer dan 90% van de personen binnen 60% tot 200% van de mediaan. Bovendien geeft het een vrijwel constant aandeel van de middeninkomens sinds 1990. Dit wordt deels veroorzaakt door veranderingen in de grootte van huishoudens over de tijd. Per netto-inkomensklasse daalt de omvang van het huishouden

⁴ W. Salverda, 'Stagnating incomes and the middle class in the Netherlands: Running to stand still?', in: D. Vaughan-Whitehead (ed.), *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Edward Elgar Publishing, 2017.

voor middeninkomens van 2,6 in 1990 naar 2,3 in 2013, terwijl de omvang van het huishouden van de topklassehuishoudens relatief stabiel is op 3,3 in 2013.⁵

Figuur 2: Klasse-aandelen naar inkomensmaatstaf 1990-2013

Percentage personen uit de middenklasse (60%-200% van de mediaan) voor drie verschillende maten van het gezinsinkomen. Bruto is bruto-inkomen, netto is netto-inkomen, netto-eq is inkomen van het huishouden na aftrek van belastingen en equivalentie, d.w.z. genormaliseerd op basis van gezinssamenstelling (omvang en leeftijd); Salverda (2016).⁶

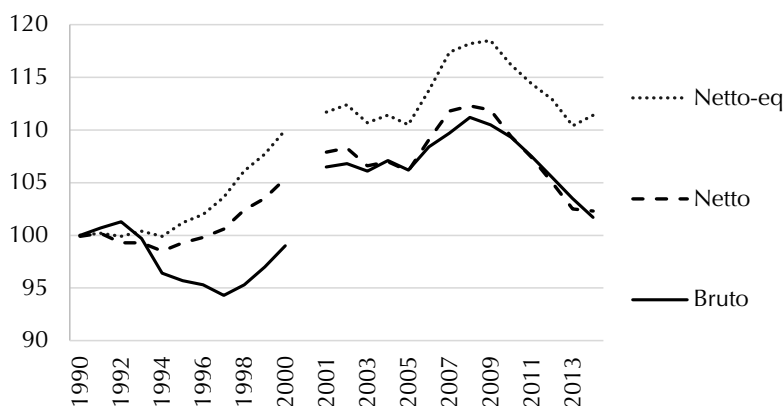
Volgens Salverda is de omvang van de top 10% van de huishoudens met de hoogste inkomens gestegen van 2,5 in 1990 naar 3,1 in 2013. Voor de middeninkomensklasse bleef de omvang van het huishouden met 2,2 vrij constant. Door het equaliseren verschuift 18% van de personen die anders in de hoogste inkomensklasse zouden zitten naar de middenklasse.

De grotere gezinnen in de top- en middeninkomensklasse (ten opzichte van de lagere klasse) zouden een weerspiegeling kunnen zijn van de toenemende inspanningen die nodig zijn om een groot huishouden in stand te houden, maar ook gewoonweg het gevolg kunnen zijn van het feit dat er meer eenpersoonshuishoudens in de lagere inkomensklasse zijn.

⁵ W. Salverda & E. de Jong, 2017, Figuur 7; Salverda & De Jong, 2016.

⁶ W. Salverda & E. de Jong, 'The Netherlands: Working Ever Harder for a Middle-Class Life 1990-2014', *Economia & Lavoro*, 2016, 50 (2), p. 85-100.

Een nadeel van de grote stabiliteit zou een daling van de gemiddelde inkomensgroei kunnen zijn. Een rapport van McKinsey uit 2016 suggereert dat het mediane besteedbaar inkomen tussen 2005 en 2014 is gedaald.⁷ Salverda en De Jong hebben een soortgelijke bevinding voor de netto-inkomens, zie Figuur 3.

Figuur 3: Mediaan gezinsinkomen 1990 - 2014

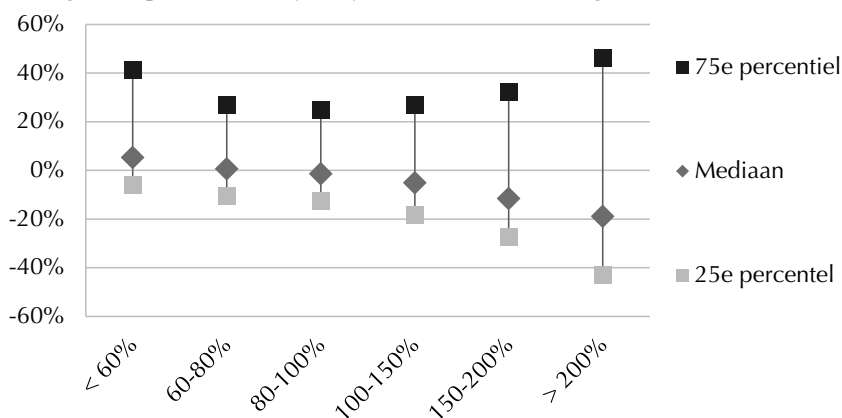
De zwarte lijn is het bruto-huishoudinkomen, de streepjeslijn is het netto-huishoudinkomen, de stippellijn is het netto-equivalente inkomen (d.w.z. gecorrigeerd voor de samenstelling van het huishouden). De niveaus zijn genormaliseerd op 100 voor 1990. De breuk rond 2001 is te wijten aan wijzigingen in de definitie van de brongegevens. Bron: Salverda en De Jong (2017).

Figuur 3 toont een aanzienlijke daling in netto-inkomens in de periode 2008-2014, zowel bruto als netto. Equivaliseren compenseert dit tot op zekere hoogte, zodat de inkomensdaling op het niveau van het huishouden minder drastisch is. Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vindt een grote en stabiele middenklasse, gebaseerd op de definitie van het netto equivalent inkomen.⁸

⁷ McKinsey, *Poorer than their parents? Flat or falling incomes in advanced economies*, McKinsey Global Institute, July 2016.

⁸ WRR, 'De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden', *WRR rapport 114*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017.

Ondanks een stabiel gemiddelde zou de *variatie* in inkomen toegenomen kunnen zijn, bijvoorbeeld door een grotere economische onzekerheid. De Beer meet aan de hand van microgegevens de inkomensontwikkeling van huishoudens gedurende vier jaar tussen 1989 en 2013.⁹ Hij vindt een aanzienlijke willekeurige component in de jaarlijkse inkomens, zie Figuur 4.

Figuur 4: Spreiding in inkomensgroei per inkomensklasse 2009-2013

De groei van het netto-equivalente inkomen voor de periode 2009-2013, voor het 25e, 50e (mediaan) en 75e percentiel. De inkomensklassen op de x-as zijn gedefinieerd ten opzichte van het mediane netto-equivalent inkomen van het huishouden. Bron: De Beer (2017), gebaseerd op microgegevens van het CBS.¹⁰

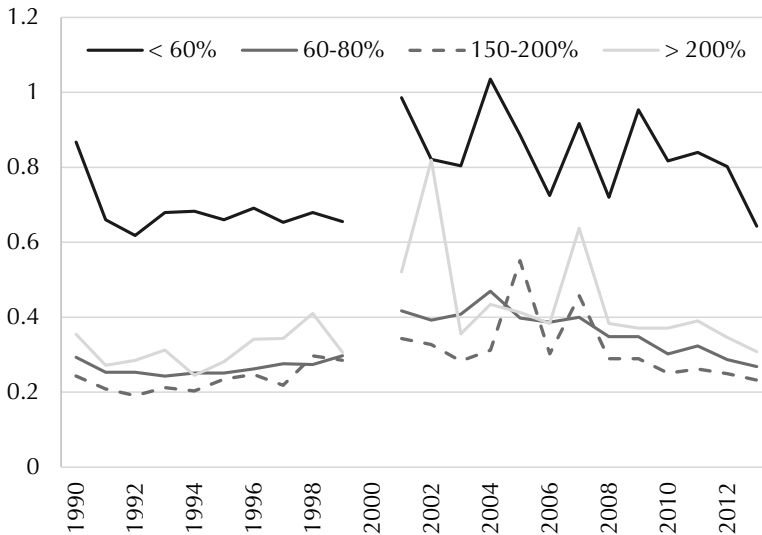
De spreiding in koopkracht is U-vormig, met de grootste variatie voor de laagste- én hoogste inkomensgroepen. Dit komt overeen met een grote willekeurige component in de inkomens van sommige huishoudens; in het ene jaar is het inkomen hoog en in het andere jaar is het laag, waardoor hetzelfde huishouden in het ene jaar in de >200-schaal en in het andere jaar in de <60-schaal terecht komt.

Hoewel de willekeurige component groot is, is er geen patroon van toenemende onzekerheid in de tijd, zie Figuur 5. In overeenstemming met een grote willekeurige component in inkomens is de variatie in koopkracht het

⁹ P. de Beer, 'De inkomensdynamiek van de middengroepen in de periode 1989-2013', in: WRR, *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017.

¹⁰ Ibidem, p. 184.

grootst voor de laagste inkomensklasse. Er zijn echter geen duidelijke tendensen in de tijd. De risico's lijken sinds 2011 juist af te nemen. Een van de verklaringen voor het lage risico in de middenklasse is dat veel van deze huishoudens uit tweeverdieners bestaan. Dit verzacht de schok van een verandering in het inkomen van een van de twee partners. Als zodanig vormt het huishouden een natuurlijke buffer tegen schokken in het arbeidsinkomen.

Figuur 5: Standaardafwijking van de jaarlijkse verandering in koopkracht, per inkomensklasse.

Bron: De Beer (2017), gebaseerd op microgegevens van het CBS.¹¹

Naast het inkomen blijkt ook de vermogensverdeling over de middeninkomensklasse stabiel over de tijd. De aantallen zijn afhankelijk van de definitie van vermogen, maar voor een aantal redelijke keuzes zijn er geen overdreven patronen te zien voor de verdeling over de verschillende inkomensklassen of over tijd.

¹¹ Ibidem, p. 187.

Al met al lijken de veranderingen in omvang en inkomen van de middenklasse op de geografie van Nederland: grotendeels vlak. Maar net als de aardbevingen in de provincie Groningen zijn er langzame tektonische verschuivingen in de verdeling van de marktinkomens. Scheuren in de muren worden vooralsnog voorkomen door de herverdelende effecten van belastingen, sociale uitkeringen en de samenstelling van huishoudens.

2. Niet-inkomensgerelateerde perspectieven

Betaalbaarheid van wonen

Het Centraal Planbureau (CPB) analyseert de betaalbaarheid van huisvesting voor middeninkomensgroepen, gedefinieerd als huishoudens met een inkomen tussen het 49ste en 68ste percentiel.¹² Voor de periode 1998-2015 vindt zij dat het aandeel van de middeninkomens met een eigen woning is gestegen van 55% naar 70%. Tegelijkertijd is het aandeel huishoudens met een huurwoning gedaald van 40% naar 25%.

Voor mensen met een eigen huis of een sociale huurwoning vormen de woonkosten een fractie van tussen de 15% en 25% van het beschikbare huishoudinkomen. Voor middeninkomens in de vrije huursector ligt dit percentage tussen de 30% en 35%. Engbersen en Snel vinden een stijging van de woonkosten over de tijd van een vergelijkbare grootte voor alle inkomensquintielen.¹³

In de nasleep van de crisis zijn de gemiddelde huizenprijzen tussen 2010 en 2015 sterk gedaald, die op het laagste punt 20% lager waren dan in 2007. De woningmarkt zelf werd een rem op de economische groei, omdat de bestedingen van huiseigenaren daalden en het aantal verkooptransacties bijna halveerde. Dat maakt de huizenprijzen zowel aanjager als slachtoffer van de economische cyclus. Deels wordt dit veroorzaakt door het ruime kredietbeleid

¹² S. Groot, J. Möhlmann & A. Lejour, 'De positie van middeninkomens op de woningmarkt', *CPB Policy Brief 2016/13*, Den Haag: Centraal Planbureau, 2016.

¹³ G. Engbersen & E. Snel, 'Het maatschappelijk midden verkend: Overzicht van bevindingen', in: WRR, *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017.

van de banken en de sterke bescherming van de schuldeisers. Dit heeft de hypotheekschuld naar nieuwe hoogten gedreven, tot aan het begin van de wereldwijde financiële crisis van 2008/2009.

Het kabinet-Rutte I (2012-2017) heeft regelgeving ingevoerd, gefaseerd van 106% naar 100% in 2018, die een maximum stelt aan de *loan-to-value* ratio voor nieuwe hypotheeklen. Daarnaast wordt de aftrekbaarheid van de hypotheekrente geleidelijk verlaagd; het maximale belastingtarief waartegen de rentekosten kunnen worden afgetrokken wordt met 0,5%-punt per jaar verlaagd, van 52% in 2012 naar 38% in 2040. Verdere maatregelen om de aftrekbaarheid af te schaffen kunnen niet worden uitgesloten en zouden nog een verdere neerwaartse druk op de huizenprijzen kunnen uitoefenen. Ze kunnen ook van invloed zijn op de betaalbaarheid als huiseigenaren terughoudend zijn om te verkopen tegen prijzen die lager zijn dan de oorspronkelijke aankoopprijs.¹⁴

Stijgende prijzen in stedelijke gebieden, zoals de steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag, maken het vinden van een woning op dit moment erg moeilijk. De Nederlandsche Bank (DNB) beschouwt de woningmarkten in deze steden als oververhit.¹⁵ Zij verwachten dat de trend van stijgende prijzen zich zal voortzetten, vanwege de aantrekkingskracht die grote steden hebben op bedrijven, jonge professionals en toeristen, in combinatie met de lage bouwproductie van woningen.

De arbeidsmarkt

Recente studies hebben gewezen op het effect van de toenemende flexibiliteit op de arbeidsmarkt, die gelijktijdig met de opkomst van zelfstandigen (de zogenaamde ZZP-werknemer) heeft plaatsgevonden. De flexibiliteit heeft voordelen voor werkgevers én werknemers en komt voort uit de economische werkelijkheid die vraagt om flexibiliteit. Het leidt echter ook tot een grotere druk en onzekerheid bij werkenden. Tot nu lijken zelfstandige werknemers grotendeels tevreden te zijn met hun situatie, maar dat kan veranderen. En het

¹⁴ D. Genesove & C. Mayer, 'Loss aversion and seller behavior: Evidence from the housing market', *The Quarterly Journal of Economics*, 2001, 116 (4), p. 1233-1260.

¹⁵ M. Hekwolter of Hekhuis, R. Nijskens & W. Heeringa, 'De woningmarkt in grote steden', *DNB Occasional Studies, Volume 15-1*, De Nederlandsche Bank, 2017.

is de vraag of een nog verdere stijging van ZZP-ers niet ondermijnend gaat werken voor de sociale zekerheid.¹⁶

Een tweede trend is die van de polarisatie van de werkgelegenheid. Het toegenomen gebruik van technologie op de werkplek en automatisering heeft de arbeidsmarkt in alle inkomensklassen beïnvloed – maar niet voor elk type werknemer op dezelfde manier. Goos et al. analyseren een patroon van "baanpolarisatie" waarbij de werkgelegenheid voor laagbetaald en hoogbetaald werk toeneemt, maar afneemt in het midden van de inkomensverdeling.¹⁷ Dit is een wereldwijde trend die van invloed is op de middenklasse. Hun werk loopt het risico om in de toekomst geautomatiseerd te worden.

Het patroon van baanpolarisatie in Nederland lijkt qua patroon sterk op dat van de VS¹⁸: tussen 1980 en 2014 is de totale loonsom van middelbaar opgeleide werknemers gedaald en is de beloning voor hoogopgeleid werk gestegen. Dit komt vooral door de groei van ICT. De grootte van het effect van baanpolarisatie lijkt in Nederland echter mee te vallen. Akcomak et al. suggereren dat dit komt door de verplaatsing van werk naar clusters van samenhangende activiteiten die zeer productief zijn.¹⁹ Op deze manier creëren technologie en automatisering banen voor de middenklasse in plaats van deze te laten verdwijnen.

Sociale mobiliteit

Het Nederlandse onderwijsstelsel werkt goed. De instroom in het beroeps- onderwijs ligt boven het OESO-gemiddelde en de arbeidsmarktvooruitzichten voor jongeren zijn positief.²⁰ Aan de kostenzijde is het basis- en secundair

¹⁶ CPB, Flexibiliteit op de arbeidsmarkt, *CPB Policy Brief* 2016/14, Den Haag: Centraal Planbureau, 2016.

¹⁷ M. Goos, A. Manning & A. Salomons, 'Explaining job polarization: Routine-biased technological change and offshoring', *The American Economic Review*, 2014, 104 (8), p. 2509-2526.

¹⁸ G. Michaels, A. Natraj & J. van Reenen, 'Has ICT polarized skill demand? Evidence from eleven countries over 25 years', *Review of Economics and Statistics*, 2014, 96 (1), p. 60-77.

¹⁹ I.S. Akcomak, L. Borghans & B. ter Weel, 'Measuring and interpreting trends in the division of labour in the Netherlands', *De Economist*, 2011, 159 (4), p. 435-482.

²⁰ OESO, *Education Policy Outlook: Netherlands*, OECD Publishing, 2014.

onderwijs praktisch gratis (behalve bijdragen voor schoolgebonden buitenschoolse activiteiten). Het collegegeld voor de universiteit bedraagt 2.006 euro per jaar in 2017 en studenten uit gezinnen met een laag inkomen ontvangen financiële steun van de overheid.

Om de sociale mobiliteit te beoordelen, analyseren Van de Werfhorst en Dronkers de onderwijsresultaten en meten deze aan de opleiding van de ouders.²¹ Zij bevestigen de intuïtie dat de onderwijsresultaten over tijd minder afhankelijk zijn geworden van de positie van de ouders, wat wijst op een verbetering van de sociale mobiliteit. Relatief gezien is de relatie tussen de opvoeding van de ouders en die van de kinderen echter niet significant veranderd tussen de cohorten die in 1937 en 1987 zijn geboren. Met andere woorden, de impact van ouders op de *relatieve* positie binnen het geboortecohort is niet veranderd. Dit is in overeenstemming met de schattingen van Clark, die met behulp van veel voorkomende achternamen een intergenerationele correlatie vindt tussen 0,7 en 0,9 voor alle samenlevingen waarvoor hij schattingen maakt.²²

Generatievraagstukken

De Nederlandse bevolking vergrijsd, met een toenemende afhankelijkheidsratio van ouderen. Op dit moment zijn er drie miljoen gepensioneerden op een bevolking van zeventien miljoen. Gepensioneerden zijn niet meegenomen in het onderzoek van de WRR²³, maar Salverda en De Jong²⁴ vinden dat ouderen het bijzonder goed doen; ze hebben zelden een laag inkomen en hebben veelal een middeninkomen. Het aandeel van de oudere huishoudens in de middeninkomens neemt ook verder toe, omdat maar heel weinig van hen in de hoogste inkomenscategorie terechtkomen.

²¹ H. van de Werfhorst & J. Dronkers, 'Twee kanten van de meritocratie: trends in nominale en positionele ongelijkheid', in: P. De Beer & M. van Pinxteren (eds), *Meritocratie: Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?*, Amsterdam University Press, 2016.

²² G. Clark, *The son also rises: surnames and the history of social mobility*. Princeton University Press, 2014.

²³ WRR, 2017.

²⁴ Salverda & De Jong, 2017.

Caminada et al. beschrijven de toegenomen herverdeling als gevolg van de stijging van het aantal gepensioneerden.²⁵ Nederland heeft een goed gefinancierd pensioenstelsel en de vergrijzing van de samenleving betekent dat er steeds meer mensen pensioen ontvangen. We moeten hier rekening mee houden bij de beoordeling van de relatieve stabiliteit van de middeninkomensklasse.

3. Percepties van huishoudens

Veel gezinnen zijn getroffen door de economische neergang van 2009-2015. De hoge werkloosheid, de afschaffing van de basisbeurs en de strengere regels voor hypotheek hebben de perceptie van de middenklasse beïnvloed. Deze maatregelen maken het voor kinderen van huishoudens met een gemiddeld inkomen moeilijker om dezelfde levensstandaard te bereiken als hun ouders. Kremer et al. vinden op basis van interviews dat middenklassehuishoudens zich in de steek gelaten voelen door de overheid.²⁶ Zij voelen zich genegeerd als motor van de Nederlandse samenleving.

Een andere perceptie is die ten aanzien van pensioenen. Hoewel het Nederlandse pensioenstelsel een van de meest genereuze is²⁷, hebben de lage rente en de stijging van de levensverwachting geleid tot een daling van de dekkingsgraden. De onduidelijkheid in hoe de dekkingsgraad berekend wordt heeft het vertrouwen in de billijkheid van het systeem geen goed gedaan. Zowel jong als oud voelen zich tekort gedaan. De minimumpensioenleeftijd neemt stapsgewijs toe en veel mensen met een flexibel contract, zoals ZZP-ers, zitten niet in een

²⁵ K. Caminada, K. Goudswaard & J. Been, 'Neemt de inkomensongelijkheid in Nederland toe?', in: K. Chkalova, J. van Genabeek, J. Sanders & W. Smits (red.) *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op ongelijkheid*, Den Haag: CBS/TNO, 2017, p. 85-100.

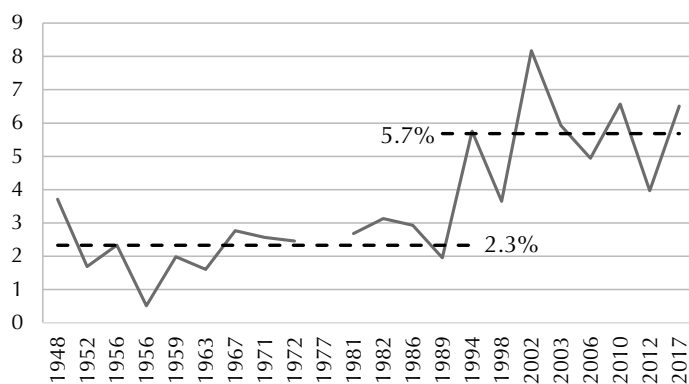
²⁶ M. Kremer, D. Das & E. Schrijvers, 'Onzeker in het midden. Over de verbroken beloften van de middenklasse', in: WRR, *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017.

²⁷ Zie pagina 30 van de OESO-publicatie *Pensions at a Glance, OECD and G20 indicators*, OECD Publishing, Parijs, 2015. Hieruit blijkt dat de toekomstige netto vervangingspercentages voor lage en gemiddelde inkomens voor Nederland bijna 100% bedragen, een van de hoogste percentages van de OESO- en G20-landen.

aparte pensioenregeling. Als zij niet bijsparen moeten ze na de pensioenleeftijd enkel rondkomen van AOW en wat ze zelf nog blijven bijverdienen.

4. Politieke vertegenwoordiging

De stabiliteit van de middenklasse, ongeveer 80% van de huishoudens, zien we niet terug in de verkiezingsuitslagen. Voor de verkiezingen van de Tweede Kamer toont onderstaande Figuur 6 de volatiliteit van de veranderingen in de uitslagen per partij sinds 1952.

Figuur 6: Volatiliteit van de verkiezingsuitslagen

Standaardafwijking van de procentuele verandering in de uitslag tussen opeenvolgende verkiezingen per politieke partij, voor nationale verkiezingen van de Tweede Kamer. De breuk in 1977 is het gevolg van de oprichting van het CDA uit drie christelijke partijen. De twee stippellijnen geven de gemiddelde volatiliteit over respectievelijk de periode 1948-1989 en 1994-2017.

De veranderingen in verkiezingsuitslagen vóór 1994 was over het algemeen gering, met een volatiliteit van 2,3%. Na 1994 wordt dit 5,7%, meer dan een verdubbeling. Een veelzeggend voorbeeld is dat twee weken voor de verkiezingen van 2017 bijna driekwart van de kiezers nog onbeslist was. De traditionele partijen die nauwe banden hadden met specifieke groepen in de samenleving die hetzelfde wereldbeeld delen, zijn kennelijk fundamenteel veranderd. Voorheen konden christendemocraten, sociaaldemocraten en liberalen rekenen op een stabiele basis van kiezers om hun politieke programma te ondersteunen. Maar nu vormt elke verkiezing een nieuwe

uitdaging voor partijen, om hun politici in het best mogelijke licht te presenteren, om een politiek programma te maken dat de problemen van het huidige moment aanpakt en om alle mogelijke communicatiemiddelen te gebruiken om de aandacht van potentiële kiezers te trekken.

De electorale volatiliteit houdt in dat de belangen van de middenklasse niet zijn afgestemd op één of meer politieke partijen. Integendeel, het lijkt erop dat specifieke belangen van de middenklasse nu worden vertegenwoordigd door politieke partijen aan de randen van het politieke spectrum. Deze ontwikkeling zien we terug in de opkomst van drie dergelijke partijen in de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2017.

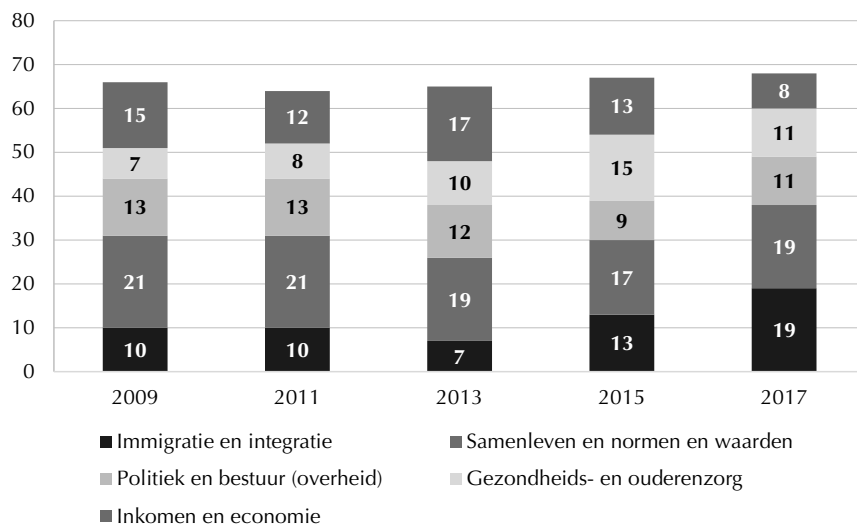
Het eerste voorbeeld is 50PLUS. Deze partij voert campagne over de perceptie dat gepensioneerden en ouderen het hardst getroffen zijn door de crisis. Voor een politieke partij met één onderwerp kreeg zij een verrassend groot aandeel van 3,1% van de stemmen. Tot op zekere hoogte getuigt dit van de toenemende politieke invloed van de ouderen, een groep die in omvang toeneemt. Tegelijkertijd staat het in contrast met hun werkelijke financiële situatie, aangezien hun aandeel in de middenklasse en hun inkomen ten opzichte van de jongere generatie sinds 2006 is toegenomen.²⁸

Het tweede voorbeeld is de partij Denk. Zij doet een beroep op de lagere middenklasse met een migratieachtergrond en behaalde een aandeel van 2,1% van de stemmen. Migranten van de tweede generatie hebben een duidelijk betere opleiding dan hun ouders en betere vooruitzichten op werk, maar voelen zich onrechtvaardig behandeld op de arbeidsmarkt. Universitair afgestudeerden met een Turkse of Marokkaanse achternaam worden bijvoorbeeld minder vaak uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek, een onderwerp dat in de media veel aandacht krijgt. Hun politieke vertegenwoordiging suggereert een emancipatorische tendens en onderstreept de noodzaak om deze groep serieus te nemen als onderdeel van de nieuwe middenklasse.

Het derde voorbeeld is de PVV, geleid door Geert Wilders. Deze partij behaalde 13,1% van de stemmen op basis van een anti-immigratie, anti-islam en anti-Europees programma dat grote groepen kiezers met verschillende

²⁸ Salverda en De Jong, 2017.

achtergronden, opleidingen en regio's aanspreekt.²⁹ Het politieke programma is precies gericht op de zorgen van de middenklasse die in de vorige paragraaf zijn genoemd en richt de schuld op immigranten en Europa. Het partijplatform combineert anti-immigratiepopulisme met sociaal beleid dat stabiliteit belooft voor grote groepen kiezers.

Figuur 7: Relatief belang van nationale kwesties

De top-5 kwesties die respondenten hebben gegeven op de vraag 'Wat zijn volgens u de grootste problemen?' en 'Waar maakt u zich zorgen over?' Bron: SCP (2017).³⁰

Het zal duidelijk zijn dat de middenklasse of middeninkomensklasse niet enkel denkt in termen van inkomen. Of we nu wel of niet geloven dat de rationaliteit van de kiezer een mythe is³¹, mensen maken zich zorgen over veel andere zaken. Volgens enquêtes van het Nederlands Instituut voor Sociaal Onderzoek (SCP) heeft de economie als primaire zorg in 2013 slechts één keer een piek

²⁹ Dit blijkt duidelijk uit de electorale geografie; zie <https://www.socialevraagstukken.nl/volendam-tot-vinkeveen-de-electorale-geografie-van-de-pvv/>

³⁰ Ibidem.

³¹ B. Caplan, *The myth of the rational voter: Why democracies choose bad policies*, Princeton University Press, 2011.

bereikt.³² Figuur 7 hierboven geeft aan dat ‘samenleven’ het onderwerp is dat de mensen in de periode 2008-2017 het meest zorgen baart. Alleen tijdens 2017 werden immigratie en integratie een zorg van vergelijkbare omvang.

5. Globalisering, technologie en migratie

De problemen met de Nederlandse welvaartsstaat, aanvankelijk gefinancierd door de aardgasvondsten in Groningen, werden duidelijk in de jaren zeventig en tachtig. Sindsdien hebben kiezers hervormingen gesteund die de arbeidsmarkt flexibeler hebben gemaakt, hindernissen hebben opgeworpen voor het verkrijgen van een arbeidsongeschiktheidsuitkering en ziekteverlof, en meer prikkels hebben gegeven om betaald werk te vinden. Met een goed opgeleide beroepsbevolking is het Nederland gelukt om op hetzelfde moment dat China en India zich ontwikkelden, economisch te floreren. De grensoverschrijdende handel groeide en de technologie veranderde onze manier van werken en leven. Potentiële kwetsbaarheden blijven echter bestaan.

De impact van migratie zal voelbaar zijn op de woningmarkt en kan de duurzaamheid van het Nederlandse welvaartsmodel onder druk zetten. Een deel van de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit vindt plaats binnen de EU en is gunstig voor de tuinbouw en de landbouw, omdat het een bron van goedkope arbeidskrachten is. Hoogopgeleide immigranten krijgen de eerste tien jaar een gunstige fiscale behandeling, wat het hoger onderwijs en hightechsectoren stimuleert, zoals de tech-campussen rond Eindhoven en de IT-sector.

Wat de globalisering betreft, blijft Nederland de vruchten plukken. Als vuistregel geldt dat de helft van de variatie in de Nederlandse bbp-groei kan worden verklaard door de groei van de wereldhandel. Nederland heeft de storm van de globalisering mede doorstaan door al vroeg in te zien dat bepaalde industrieën niet beschermd konden worden tegen de wereldwijde concurrentie en op een sociaal vriendelijke manier moesten worden opgegeven. De laatste kolenmijnen werden in 1974 gesloten en de grote scheepswerven volgden later. Deze veranderingen waren niet zonder pijn, maar ze hebben

³² J. den Ridder, I. Andriessen & P. Dekker, *Burgerperspectieven 2017/12*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2017.

voorkomen dat er mensen en arbeidsvaardigheden vastzaten in industrieën die uiteindelijk niet in staat zouden zijn om te concurreren in de wereldeconomie. In de landbouw staan Nederlandse boeren en tuinbouwondernemers aan de top van de innovatie. Banenverlies en de achteruitgang van de middenklasse als gevolg van globalisering lijken niet aan de orde.

Technologische verandering is één van de redenen dat de werkgelegenheid is afgenomen voor mensen met een inkomen in het middensegment van de beroepsbevolking. Dit is de eerste golf van de digitale revolutie, waarbij taken met veel herhaling (digitaal of in de fysieke wereld) zijn geautomatiseerd met behulp van computersystemen en industriële robots. De vraag is of een volgende golf van "robotisering" zal leiden tot een sterke daling van werkgelegenheid onder de middeninkomens. Susskind en Susskind filosoferen over hoe automatisering moet leiden tot een nieuwe visie op de beroepen en wat dit nieuwe perspectief van werknemers vraagt.³³

Een reden om hoopvol te zijn met betrekking tot het werk is dat robotisering veel nieuwe banen voor monteurs in onderhoud en gebruik met zich meebrengt. Eigenaren van een 3D-printer herkennen de hoeveelheid werk die nodig is om de machine draaiende te houden, instellingen aan te passen en problemen op te lossen. Dit soort werk kan worden gedaan door mensen met een middelbare beroepsopleiding. Aangezien het onderwijsstelsel goed functioneert en goed toegankelijk is, worden dergelijke banen niet alleen in theorie gecreëerd – ze zijn er al. Daarnaast zullen de sectoren gezondheidszorg en onderwijs sterk afhankelijk blijven van de inzet van mensen die persoonlijke aandacht hebben in de uitvoering van hun werk.

6. Conclusie

Sinds begin 2000 is de Nederlandse middenklasse stabiel gebleven. Gezien de omvang en duur van de wereldwijde economische recessie die begon in 2009, kan deze stabiliteit als opmerkelijk worden beschouwd. Tegelijkertijd is de groei van het reële beschikbare gezinsinkomen miniem geweest. Individuele

³³ R. Susskind & D. Susskind, *The future of the professions: How technology will transform the work of human experts*, Oxford University Press, 2015.

huishoudens hebben misschien het inkomen wel zien stijgen, maar de middenklasse als geheel is niet beter af dan de generatie van bijvoorbeeld tien jaar eerder. In dit hoofdstuk hebben we gezien voor welke uitdagingen de middeninkomens staan, hoe zij hun situatie zien en wat de effecten op de electorale dynamiek zijn geweest. Een paar lessen springen eruit.

Ten eerste kan de stabiliteit van de middenklasse grotendeels worden toegeschreven aan huishoudens met een hoog inkomen en een groter dan gemiddeld huishouden. Personen die op basis van hun primaire inkomen deel zouden uitmaken van de hogere klasse, maken deel uit van de middenklasse op basis van het totale gezinsinkomen en de gezinsgrootte. Toekomstige demografische veranderingen kunnen het aandeel van de middenklasse verder veranderen.

Ten tweede, onder de algemene trend van inkomensstabiliteit ligt een trend van meer flexibele arbeidspatronen. Sommige van deze patronen zijn vrijwillig, maar voor sommige sectoren en soorten werk belooft het gebruik van nieuwe soorten contracten niet veel goeds voor de inkomenszekerheid van de middenklasse huishoudens.

Ten derde, de populariteit van nieuwe politieke partijen aan de randen van het politieke spectrum geeft een beeld van de meest in het oog springende kwesties voor de middenklassekiezers. Vanaf 2017 gaat het om een eerlijke behandeling van jonge en oude generaties, de emancipatie van mensen met een migratieachtergrond en zorgen over immigratie.

6

DE MIDDENKLASSE IN BULGARIJE

Rumiana Stoilova & Mila Staneva*

Er is in de literatuur maar weinig bekend over de omvang en de ontwikkeling van de Bulgaarse middenklasse; over het inkomensaandeel van de bevolking, de levensstandaard, de politieke oriëntaties en mogelijkheden voor opwaartse mobiliteit. Dit hoofdstuk gaat in op deze vragen en bespreekt recente trends en ontwikkelingen in de Bulgaarse context die van belang zijn voor de ontwikkeling van de sociale lagen.

Een van die ontwikkelingen is de snel veranderende economische structuur die heeft geleid tot een toenemende vraag naar bepaalde beroepen en een afnemende vraag naar andere beroepen.¹ Ingenieurs, die van oudsher tot de middenklasse van de Bulgaarse samenleving behoorden, geven een voorbeeld van die laatste groep. Na 1989, tijdens de privatisering en de snelle groei van de dienstensector, werd een toenemend aantal goed opgeleide mensen in deze sector geconfronteerd met de risico's van werkloosheid en verlies van hun sociale status. Voor ICT-professionals daarentegen leidden de technologische veranderingen in de jaren negentig en de *outsourcing* naar

* Rumiana Stoilova is Professor of Sociology en directeur van het Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences. Mila Staneva is Junior Research Associate bij het German Institute for Economic Research (DIW Berlin) en promovendus aan het Max Planck Institute for Human Development.

¹ Eurofound, *Social Mobility in the EU*, 2017.

Bulgarije, die in de jaren 2000 begon, tot een sterke toename van de werkgelegenheid en boden mogelijkheden om een inkomen te verwerven dat ver boven het Bulgaarse gemiddelde lag.

In het algemeen waren de jongeren en hoogopgeleiden, met kennis van vreemde talen en vaak met enige ervaring in het buitenland, het meest gebaat bij de economische veranderingen. Ouderen, laagopgeleiden en werknemers in specifieke beroepen – vaak in de publieke sector – bleven meestal achter.

Emigratie is een andere belangrijke kwestie voor de Bulgaarse context. Na 1989 kende Bulgarije grote emigratiestromen.² Dit proces werd versterkt door de harmonisatie van de onderwijsnormen en de invoering van een vreemde taal in het nationale onderwijsprogramma op het primaire onderwijsniveau in 2000³, de afschaffing van de visumbeperingen op reizen in de Europese Unie (EU) in 2001, de toetreding van Bulgarije tot de EU in 2007, en de opheffing van de beperkingen op werken binnen de EU in 2014. Als gevolg daarvan zoeken veel Bulgaren een baan in het buitenland. Dit is van groot belang voor de 40% laagste inkomens. Onder de postcommunistische landen behoort Bulgarije tot de landen met het hoogste percentage overboekingen uit het buitenland als percentage van het binnenlands product.⁴

Het emigratieproces heeft ook gevolgen voor het middendeel van de samenleving. Samen met de dalende vruchtbaarheidscijfers heeft de emigratie geleid tot een drastische vergrijzing van de bevolking en tot een verslechtering van de verhouding tussen werkenden en gepensioneerden. In combinatie met een laag bbp heeft deze ontwikkeling een negatieve invloed gehad op het niveau van de pensioenen en is het risico van armoede op oudere leeftijd aanzienlijk vergroot. Daarom betekent pensionering vaak een uittreding uit de middenklasse. Bovendien heeft het emigratieproces de economische kloof tussen plattelands- en stedelijke gebieden vergroot. Grotere delen van de

² M. Mancheva & E. Troeva, 'Migrations to and from Bulgaria: The State of Research.', in: M. Hajdinjak (ed.), *Migrations, Gender and Intercultural Interactions in Bulgaria*, Sofia: International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations, 2011, p. 13-61.

³ In het basisonderwijs is een eerste vreemde taal, meestal Engels, verplicht vanaf het tweede leerjaar, en een tweede westerse taal is verplicht na het vijfde leerjaar.

⁴ Wereldbank, *Systematic Country Diagnostic. Bulgaria's Potential for Sustainable Growth and Shared Prosperity* (Nr. 99721), Washington DC, 2015.

plattelandsbevolking zijn geëmigreerd om in het buitenland te werken of zijn naar grotere steden in het land getrokken.⁵ Dit heeft geleid tot zogenaamde "spooksteden", die voornamelijk bevolkt worden door ouderen met een laag inkomen. In dergelijke plattelandsgebieden zijn de groeiomogelijkheden van de middenklasse beperkt, die liggen eerder in gebieden die dicht bij de grote steden liggen.

In dit hoofdstuk bestuderen we de ontwikkeling van de inkomens van huishoudens in Bulgarije gedurende de afgelopen tien jaar en laten we zien hoe de relatieve omvang van de middeninkomensgroep in deze periode is veranderd. Daarna beschrijven we hoe verschillende factoren – in het bijzonder de beroepsstatus, leeftijd, woonplaats en het type huishouden – samenhangen met de kansen om tot een bepaalde inkomensgroep te behoren. Verder geven we inzicht in de levensstandaard van verschillende sociale lagen van de bevolking, door te kijken naar aspecten als huisvesting en consumptie. Tot slot geven we een overzicht van de politieke oriëntatie van de middenklasse en sluiten we af met een overzicht van belangrijke trends en ontwikkelingen die relevant kunnen zijn voor de toekomstige ontwikkeling van de middenklasse.

1. Het inkomensperspectief

We beschrijven eerst de positie en de ontwikkeling van de middeninkomensgroep (tussen 75% en 200% van het mediane inkomen) over een periode van negen jaar, van 2006 tot 2014, aan de hand van paneldata gegevens van EU-SILC (*European Union Statistics on Income and Living Conditions*). We kunnen veranderingen in de individuele klassenpositie bijhouden over een periode van drie jaar aan de hand van longitudinale gegevens uit de roterende panelstudie van de EU-SILC. Beide soorten gegevens geven gedetailleerde informatie over het inkomen van het huishouden in het jaar voorafgaand aan de interviews waar de EU-SILC gegevens op zijn gebaseerd.⁶

⁵ Institute for Market Economics, *The Current State and Trends in Regional Development: A General Review*, 2016. Zie: http://www.regionalprofiles.bg/en/summary_2016/

⁶ In onze analyses verwijzen we naar deze referentieperiode en niet naar de periode van dataverzameling, die plaatsvond tussen 2007 en 2015.

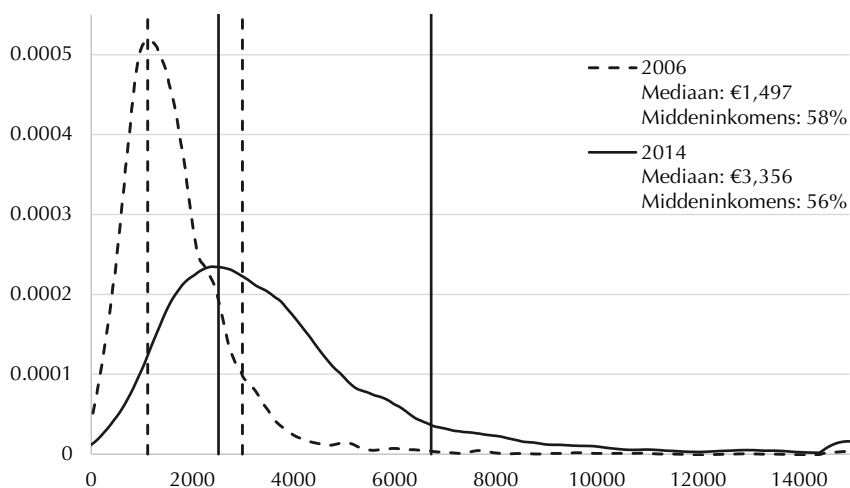
Het beschikbare inkomen van het huishouden dat door de EU-SILC wordt verstrekt geeft de verschillende bronnen van inkomen op het niveau van het individu en het huishouden weer – met inbegrip van uitkeringen – en brengt de belastingen op inkomen en vermogen en de sociale premies in mindering. De inkomensmaatstaf houdt ook rekening met regelmatige uitkeringen die het huishouden ontvangt of betaalt. Dit is van belang in de Bulgaarse context, omdat, zoals hierboven vermeld, veel huishoudens afhankelijk zijn van financiële steun van familieleden die in het buitenland werken. Het is echter mogelijk dat onze inkomensmaatstaf een andere belangrijke bron van inkomsten uit informeel werk in het land niet volledig weergeeft. Volgens de Wereldbank werkte in 2008 ongeveer 15% van de beroepsbevolking in de informele sector.⁷ Dit zou kunnen leiden tot een onderschatting van de werkelijke inkomens, omdat de respondenten wellicht terughoudend zijn met het melden van inkomsten uit niet-geregistreerd werk of werk zonder wettelijk contract.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat we werken met het equivalente huishoudinkomen, wat betekent dat het inkomen is gecorrigeerd voor de grootte van het huishouden. Dit is belangrijk, aangezien de omvang en de samenstelling van de Bulgaarse huishoudens veranderen in de periode die we bestuderen. In 2007 telt een huishouden gemiddeld 2,9 leden en in 2015 2,5. Ook is het aandeel huishoudens met afhankelijke kinderen tussen 2006 en 2015 met ongeveer 10%-punt gedaald. Dit betekent dat het gezinsinkomen in toenemende mate wordt verdeeld onder minder leden van het huishouden. De equivalentie houdt rekening met deze ontwikkeling door vergelijkingen tussen huishoudens van verschillende grootte mogelijk te maken.

In Figuur 1 is voor 2006 en 2014 de verdeling van het jaarinkomen van het beschikbare jaarinkomen in euro's weergegeven.

⁷ T. Packard, J. Koettl & C.E. Montenegro, *In from the Shadow. Integrating Europe's Informal Labor*, Washington DC: World Bank, 2012.

De middenklasse in Bulgarije

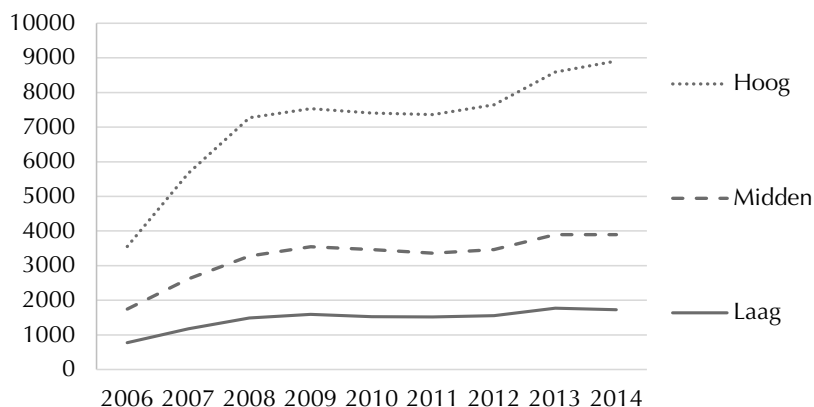
Figuur 1: Verdeling van het equivalente gezinsinkomen (jaarlijks)

De grootte van de middenklasse in 2006 (gedefinieerd als 75-200% van het mediane inkomen) ligt tussen de twee verticale gestreepte lijnen, een aandeel van 58% van de huishoudens. Voor 2014 ligt het tussen de ononderbroken verticale lijnen, een aandeel van 56% van de huishoudens.

Figuur 1 toont de twee gebieden van het gezinsinkomen in 2006 en 2014. Zoals we kunnen zien, is het equivalente gezinsinkomen tussen 2006 en 2014 aanzienlijk gestegen. De hele verdeling is verschoven naar rechts en de mediaan is meer dan verdubbeld. Tegelijkertijd is de inkomensverdeling afgevlakt, met een grotere rechterkant van de inkomensverdeling in 2014, wat leidt tot een lichte daling van het aandeel van de middeninkomensgroep. In 2006 had 58% van de Bulgaarse volwassen bevolking een middeninkomenspositie. Dit aandeel varieerde licht in de tijd en was het grootst in 2009 en 2011. In 2014 was het aandeel van de middenklasse gedaald tot 56%.

Figuur 2 toont de ontwikkeling van mediane equivalente inkomens voor drie inkomensgroepen: hoog, midden en laag.

Het Midden

Figuur 2: Inkomen per inkomensklasse

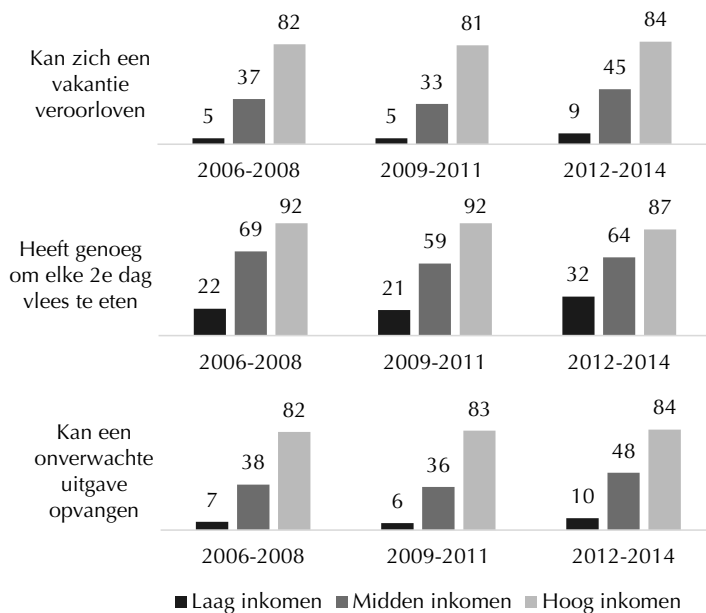
Mediane equivalente beschikbare jaarinkomens binnen inkomensgroepen, 2006 - 2014, in euro. Bron: EU-SILC 2007-2015, gewogen, eigen berekeningen, n=105.451.

Van 2006 tot 2014 is het jaarlijkse mediane equivalente inkomen van de middenklasse met 55% gestegen: van ongeveer 1.750 euro naar 3.890 euro. Voor de lagere inkomensgroep kan een vergelijkbare stijging worden waargenomen: van 773 euro naar 1.726 euro in dezelfde periode. De grootste inkomensstijging deed zich echter voor bij de hogere inkomensgroep. Het mediane inkomen van die huishoudens is met 60% gestegen: van 3.350 euro naar 8.900 euro.

Voor alle groepen vonden de grootste inkomensstijgingen plaats tussen 2006 en 2008. Na het uitbreken van de financiële crisis in 2008 volgde een periode van stagnatie. Vanaf 2012 zijn de mediane inkomens weer gaan stijgen, het snelste voor de hoge-inkomensgroep. Dit wijst op een toegenomen polarisatie van het inkomen, wat ook de stijgende Gini-coëfficiënt suggereert.

De middeninkomensgroep is niet per definitie goed af, zoals Figuur 3 laat zien. In termen van consumptie-indicatoren voor de periode 2012-2014 kan slechts 45% van de middenklasse zich één keer per jaar een week vakantie veroorloven en slechts 48% kan onverwachte uitgaven betalen. Slechts 64% kan zich elke tweede dag een maaltijd met vlees veroorloven. Deze percentages waren het laagst in de periode 2009-2011, na het uitbreken van de financiële

crisis. Voor de laatste periode liggen de indicatoren echter op een hoger (of bijna even hoog) niveau als in de periode vóór de crisis tussen 2006 en 2008. Dit consumptiepatroon weerspiegelt de ontwikkeling van het gezinsinkomen: tot 2008 steeg het mediane gezinsinkomen in alle inkomenscategorieën; tussen 2009 en 2011 daalde het licht en daarna steeg het weer.

Figuur 3: Betaalbaarheid van de consumptie per inkomensgroep

Bron: EU-SILC 2007-2015, eigen berekeningen, gewogen, n=46.988 huishoudens.

Over het geheel genomen blijft de bestedingsruimte van huishoudens met een gemiddeld inkomen laag. Dit wordt ook bevestigd door een analyse van Eurostat (2015), waaruit blijkt dat het mediane gezinsinkomen in Bulgarije in 2013 de op één na laagste koopkracht in de EU had (na dat van Roemenië), ondanks een stijging van de koopkracht met 24% sinds 2008.

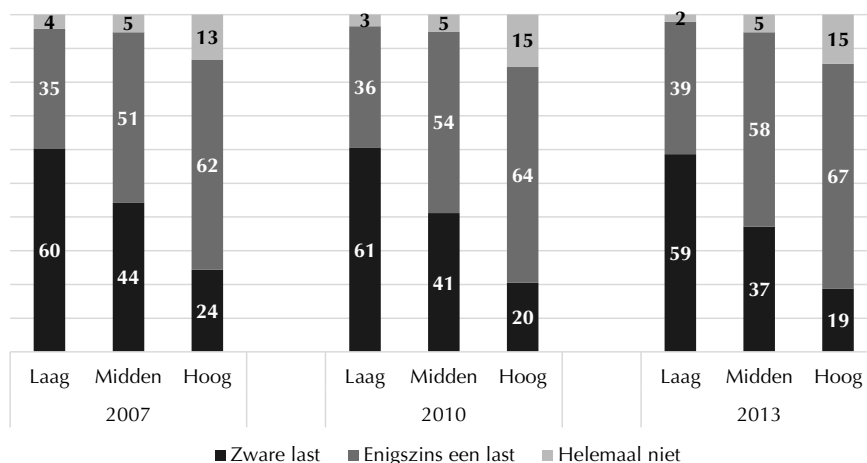
2. Niet-inkomensgerelateerde perspectieven

We bekijken hoe verschillende socio-economische, beroepsmatige en demografische factoren zich verhouden tot de klassenpositie van individuen en

bespreken de relatie met recente ontwikkelingen en kenmerken van de Bulgaarse middenklasse. Verder vergelijken we aspecten van consumptie en de betaalbaarheid van woningen voor verschillende inkomensklassen door de tijd.

Betaalbaarheid van huisvesting

Volgens onze eigen berekeningen bezit meer dan 80% van de Bulgaarse huishoudens een woning. De woonlasten, zoals verwarmings-, elektriciteits- en onderhoudskosten, vormen echter voor veel huishoudens een probleem; zie Figuur 4.

Figuur 4: Invloed van woonuitgaven op de financiële situatie van de huishoudens

Jaren zijn het gemiddelde voor een periode van twee jaar. Bron: EU-SILC 2007-2015, gewogen, eigen berekeningen, n=46.988.

In de lage-inkomensgroep ervaren de meeste huishoudens hun woonlasten als een zware financiële last. Opvallend is dat dit ook geldt voor een groot deel van de middenklasse: tussen de 37% en 44% van de huishoudens. Het betalen van woonlasten lijkt zelfs voor sommige huishoudens met een hoog inkomen een probleem te zijn. Tussen 2006 en 2014 gaf 24% tot 19% van deze huishoudens aan dat de woonlasten een zware wissel trokken op hun financiën. In 2015 leefde 14,8% van de Bulgaarse bevolking in huishoudens die 40% of meer

van hun equivalente beschikbare inkomen aan huisvesting besteedden, terwijl dit gemiddelde 11,3% is in alle landen van de EU.⁸

Bijzonder kwetsbaar zijn huishoudens van gepensioneerden die alleen in hun eigen woning wonen. Het lage niveau van de pensioenen is vaak onvoldoende om de uitgaven voor verwarming, elektriciteit en onderhoud te dekken, wat resulteert in een situatie van "arme huiseigenaren". Dergelijke woningen zijn zelden aantrekkelijk genoeg om te verhuren en bieden daarom ook geen extra inkomsten voor hun eigenaren.

Gezinsstress

Het tweeverdienersmodel is de dominante gezinsvorm in Bulgarije. Het is deels een erfenis van het communistische regime, dat het voltijdse werken van vrouwen sterk bevorderde. Sinds de overgang naar een markteconomie blijft het tweeverdienersmodel overheersen, vooral omdat de lage lonen de werkgelegenheid van beide echtgenoten vereisen. Als gevolg daarvan vertoont Bulgarije een van de kleinste verschillen in werkgelegenheid tussen mannen en vrouwen in de EU. In 2015 bedroeg het verschil in arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen 5%-punt, vergeleken met een EU-gemiddelde van 10%-punt.⁹ Dit beeld verandert enigszins als er jonge kinderen zijn. Vrouwen met kinderen tussen de 0 en 3 jaar doen minder vaak betaald werk dan vrouwen zonder kinderen.¹⁰

In dit verband is een eerlijke verdeling van huishoudelijk werk en de beschikbaarheid van kinderopvang van essentieel belang om gezinsstress en de "dubbele last" voor vrouwen te voorkomen. De feitelijke verdeling van onbetaalde arbeid tussen de seksen volgt echter nog steeds een zeer traditioneel rolmodel. Bulgaarse vrouwen nemen niet alleen het grootste deel

⁸ Eurostat, *Housing Conditions*, 2017. Zie: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Housing_conditions.

⁹ Eurofound, *The gender employment gap: Challenges and solutions*, 2016.

¹⁰ D. Hofäcker, R. Stoilova & J.R. Riebling, 'The Gender Division of Paid and Unpaid Work in Different Institutional Regimes: Comparing West Germany, East Germany and Bulgaria', *European Sociological Review*, 2013, 29 (2), p. 192-209.

van de kinderopvang over, maar ook het grootste deel van het huishoudelijk werk.¹¹

Het gebruik van kinderopvang voor kinderen tussen de 3 en 6 jaar is wijdverbreid. In 2011 kreeg 58% (tegenover een EU-gemiddelde van 47%) van de kinderen in deze leeftijdsgroep meer dan dertig uur per week kinderopvang.¹² Voor kinderen tussen de 0 en 3 jaar was dit aandeel 7% en lager dan het EU-gemiddelde van 15%. Het relatief lagere aandeel van kinderen in de kinderopvang tussen de 0 en 3 jaar in Bulgarije kan te wijten zijn aan het lange zwangerschapsverlof voor moeders en vaders (tot 52 weken¹³). Verdere mogelijkheden voor een beter evenwicht tussen werk en gezin zijn over het algemeen beperkt: deeltijdwerk bestaat vrijwel niet in Bulgarije¹⁴, de autonomie op het gebied van de arbeidstijd is het laagst van de EU-landen (wat betekent dat de werktijden over het algemeen vastliggen en door de werkgever worden vastgesteld), en slechts een klein deel van de werknemers kan vanuit huis werken.¹⁵

De arbeidsmarkt

De Bulgaarse arbeidsmarkt wordt gekenmerkt door een relatief lage ontslagbescherming in vergelijking met andere Europese landen. Op de *Employment Protection Legislation Index* (EPLex) van de ILO scoort het land onder de Europese mediaan voor wat betreft de wettelijke bepalingen en voorschriften voor de beëindiging en bescherming van arbeidsovereenkomsten.¹⁶ Bovendien laat de wijdverbreide schaduwarbeid een

¹¹ Hofäcker et al., 2013; Eurofound, *Work-Life Balance and Flexible Working Arrangements in the European Union*, Dublin: Eurofound, 2017.

¹² European Commission, *The Current Situation of Gender Equality in Bulgaria – Country Profile*. Directorate-General Justice, Unit D2 Gender Equality, 2013.

¹³ U. Jurviste, M. Prpic & G. Sabbati, *Maternity and Paternity Leave in the EU. At a Glance*. European Parliamentary Research Service (EPRS), 2016.

¹⁴ National Statistical Institute, *Employed and Employment Rates – National Level. Statistical Regions. Districts*. Zie <http://www.nsi.bg/en/content/6500/employed-and-employment-rates-national-level-statistical-regions-districts>

¹⁵ Eurofound, 2017.

¹⁶ International Labour Organization, *Employment Protection Legislation: Summary Indicators in the Area of Terminating Regular Contracts (Individual Dismissals)*, Geneva: International Labour Organization, 2015.

aanzienlijk deel van de beroepsbevolking juridisch onbeschermd en niet gecompenseerd in geval van ziekte of ontslag. In tegenstelling tot de meeste West-Europese landen komen atypische arbeidsvormen echter minder vaak voor. In 2016 had slechts 4% van de werkenden een tijdelijk contract en slechts 1,8% was parttime werkzaam.¹⁷

Een ander belangrijk kenmerk is het lage niveau van de werkloosheidsuitkeringen. Werklozen ontvangen slechts ongeveer 100 euro per maand, afhankelijk van de gezinssituatie en de aanwezigheid van kinderen in het huishouden.¹⁸ Personen die recht hebben op een werkloosheidsuitkering ontvangen 60% van hun voorgaand loon voor een periode van maximaal twaalf maanden. Echter, in de werkelijkheid verzekeren veel werkgevers hun werknemers op basis van het minimumloon om sociale premies te drukken, waardoor het bedrag van de vergoeding in geval van verlies van een baan drastisch wordt verlaagd. Uit de statistieken blijkt dat ongeveer 20% van de werklozen een verzekeringsuitkering tot 100 euro per maand ontvangt, 31% een uitkering tot 250 euro, 49% een uitkering tot 800 euro.¹⁹ Over het algemeen loopt de werkloze in Bulgarije een groot risico op statusverlies en zelfs sociale uitsluiting. In 2014 behoort 52% van de werklozen tot deze lage-inkomensgroep.

De risico's van werkloosheid zijn ongelijk verdeeld over twee sectoren: de eerste biedt laaggekwalificeerde, onbeschermden banen, vaak in de schaduw-economie. De tweede bevat beter beschermde, hoger gekwalificeerde banen, die een goede beloning en carrièremogelijkheden bieden. In het laatste segment wordt de toegang tot de midden- en hogere middenklasse verbeterd.

In het hogere inkomenssegment ontstaan veel nieuwe banen in de dochter-ondernemingen van westerse bedrijven, vooral in de ICT-sector. Bulgarije is een aantrekkelijke bestemming voor *outsourcing* vanwege de relatief lagere loonkosten, de geografische en culturele nabijheid en het lidmaatschap van de

¹⁷ National Statistical Institute, 2017.

¹⁸ National Social Security Institute, *Unemployment Benefits*, 2016. Zie: <http://www.nssi.bg/en/faqs/faqs-2>

¹⁹ National Statistical Institute, *Statistical Bulletin for the Registered Unemployed with Right to Unemployment Benefits*, Sofia: NSI, juni 2017.

Europese Unie. De buitenlandse bedrijven bieden over het algemeen salarissen boven het lokale gemiddelde en betere carrièremogelijkheden. In de publieke sector bieden banen met een vergelijkbaar opleidingsniveau minder aantrekkelijke salarissen, hoewel de werkzekerheid over het algemeen hoger is. Voorbeelden hiervan zijn leerkrachten en werknemers in de publieke gezondheidszorg.

Over het geheel genomen is de middenklasse goed vertegenwoordigd in zeer verschillende beroepsgroepen. Het behoren tot de lagere segmenten van de arbeidsmarkt gaat echter gepaard met hogere risico's op werkloosheid en een laag inkomen. Opmerkelijk is dat dit niet alleen het geval is voor het laagste niveau van de beroepsbevolking van ongeschoolde arbeiders, maar ook voor hoogopgeleide vaklieden. Het aandeel van deze laatste groep in de lage-inkomensklasse – 33% – is aanzienlijk. Dit kan te wijten zijn aan de lagere vraag naar dergelijke arbeidskrachten, als gevolg van de ineenstorting van veel industriële en agrarische bedrijven door de privatisering in de jaren negentig.

Sociale mobiliteit

Sociale mobiliteit is belangrijk in elke samenleving; de mogelijkheid om de sociale ladder op te klimmen motiveert individuen en hun gezinnen om langetermijninvesteringen te doen in onderwijs en werk. Tabel 1 toont het niveau van de individuele opwaartse en neerwaartse mobiliteit in verschillende sociale lagen gedurende drie periodes.

Tabel 1: Transitiekansen voor inkomensgroepen

Kansen om gedurende drie periodes, in percentages, in inkomensgroepen te blijven en van inkomensgroepen te veranderen. Bron: EU-SILC 2007-2014 en eigen berekeningen, gewogen, n=19.098. De vakken met neerwaartse mobiliteit zijn donkergrijs.

	Laag	Midden	Hoog
2006 - 2007			
Lage-inkomensgroep	69	30	1
Middeninkomensgroep	20	72	8
Groep met hoge inkomens	5	54	41
2008 - 2009			
Lage-inkomensgroep	77	22	1
Middeninkomensgroep	16	81	3
Groep met hoge inkomens	2	46	51
2010 - 2011			
Lage-inkomensgroep	74	25	0
Middeninkomensgroep	14	80	6
Groep met hoge inkomens	2	41	57

Drie jaar later bevond 70% tot 80% van de middeninkomens zich in dezelfde inkomensgroep. Het overige deel van deze groep heeft meer te maken gehad met neerwaartse dan met opwaartse mobiliteit. Ongeveer 20% van de personen die in de periode 2006-2007 in de middeninkomensgroep zaten, behoorde drie jaar later tot de lage-inkomensgroep, wat mogelijk samenhangt met het uitbreken van de financiële crisis in 2008. In recentere periodes is de neerwaartse mobiliteit in de middenklasse afgenomen. De opwaartse mobiliteit nam echter niet toe.

Intergenerationele mobiliteit is een andere belangrijke indicator voor de openheid van de sociale structuur. Aan de hand van gegevens uit de Europese sociale enquête vergelijkt Eurofound de intergenerationele mobiliteitspatronen in de lidstaten van de Europese Unie.²⁰ De cohorten die tussen 1927 en 1946, 1947 en 1964, en 1965 en 1977 zijn geboren tonen meer opwaartse dan neerwaartse mobiliteit, voor zowel mannen als vrouwen. Voor het laatste cohort (geboren in de periode 1965-1977) is de mobiliteit minder geworden.

²⁰ Eurofound (2017).

Gemiddeld genomen kan deze generatie hun ouders niet overtreffen op sociaaleconomisch vlak.

In termen van relatieve mobiliteit zijn de relatieve kansen van individuen van verschillende sociale afkomst om zich over sociale lagen heen te bewegen afgenomen. Dit patroon wordt ook gevonden voor intergenerationale onderwijsmobiliteit. Empirische bevindingen tonen aan dat de kracht in de associatie tussen het opleidingsniveau van ouders en kinderen tussen 1995 en 2001 verdubbeld is.²¹

Het gebrek aan mogelijkheden voor opwaartse mobiliteit – en met name het risico van neerwaartse mobiliteit – is de drijvende kracht achter emigratie van jongeren. Dit proces is echter tweeledig. Jongeren en hoogopgeleiden zijn de potentieel opwaartsbewegende individuen, die zelf leiding zouden moeten geven aan de sociale en economische ontwikkeling van Bulgarije, bijvoorbeeld om opwaartse mobiliteit te bevorderen. Hun vertrek uit het land maakt dit moeilijker.

Generatievraagstukken

Leeftijd is een van de factoren die ertoe leiden dat mensen uit de middenklasse vallen. Na de pensionering komen zelfs mensen met een hogere opleiding in een situatie terecht die wordt gekenmerkt door een laag inkomen en afhankelijkheid van financiële hulp van hun kinderen. De reden hiervoor is het lage niveau van de pensioenen. In 2010 varieerde het maandelijks bedrag aan ouderdomspensioenen tussen circa 75 euro en 320 euro.²² Daarmee heeft Bulgarije een relatief laag vervangingspercentage (0,41 in 2015²³). Dit maakt dat het aandeel ouderen in de middenklasse, 47% in 2014, veel kleiner is dan het aandeel van 60% voor de beroepsbevolking (eigen berekeningen). Bovendien

²¹ T. Hertz, M. Meurs & S. Selcuk, 'The Decline in Intergenerational Mobility in Post-Socialist Bulgaria', *Department of Economics Working Paper Series, No. 2007-14*, Washington DC: American University, 2007.

²² V. Boshnakov, D. Dimitrova, D. Draganov, E. Tosheva & I. Tasseva, *EUROMOD Country Report – Bulgaria*, EUROMOD (F6.0), 2012.

²³ Europese Commissie, 'Adequacy and Sustainability of Pensions', *European Semester Thematic Report*, 2017.

heeft Bulgarije van de EU-landen het hoogste percentage van de bevolking van 65 jaar en ouder dat het risico loopt op armoede en sociale uitsluiting.²⁴

De oorzaak van de lage pensioenen in Bulgarije is de publieke financiering en de beperkte ruimte in de overheidsbegroting. Een andere reden is de ongunstige demografische structuur, die een aanzienlijke uitdaging vormt voor het pensioenstelsel.²⁵ Door de vergrijzing en de grote emigratie is de afhankelijkheidsratio van ouderen (het aandeel van ouderen in de beroepsbevolking) aanzienlijk hoog (30,2 in 2015²⁶).

Regionale verschillen

De verschillen in sociaaleconomische omstandigheden tussen steden en dorpen zijn groot. In dunbevolkte gebieden heeft slechts 48% van de mensen een middenklasse-inkomen in 2014, tegenover 59% in dichtbevolkte gebieden. In de dunbevolkte gebieden is ook de grootste afname van de middeninkomensgroep waar te nemen, wat duidt op een trend van middeninkomens die naar stedelijke gebieden of naar het buitenland verhuizen. Daarnaast is het aandeel van de lage-inkomensgroep toegenomen en is het aandeel van de hoge-inkomensgroep sinds 2014 gedaald.

De noordwestelijke regio en bepaalde gebieden in het noordoosten en zuiden van Bulgarije vertonen de laagste mate van verstedelijking, het hoogste aandeel ouderen in de bevolking en de grootste bevolkingsafname als gevolg van migratie.²⁷ In deze delen van het land zijn ook de meest ongunstige sociaaleconomische omstandigheden waarneembaar. In 2015 was het werkloosheidspercentage in bepaalde noordelijke districten bijna tweemaal zo hoog als het Bulgaarse gemiddelde van 9% (bijvoorbeeld 18% in het district Vratsa, 19% in Vidin, en 22% in Silistra). Deze regio's worden ook gekenmerkt door een laag niveau van buitenlandse investeringen en een slechte infrastructuur. Daarmee is de kloof groot tussen deze regio's en de rijkere

²⁴ Ibidem.

²⁵ D. Asenova & R. McKinnon, 'The Bulgarian Pension Reform: Post-Accession Issues and Challenges'. *Journal of European Social Policy*, 2007, 17(4), p. 389-396.

²⁶ Eurostat, 2015.

²⁷ Institute for Market Economics, *The Current State and Trends in Regional Development: A General Review*, 2016. Zie: http://www.regionalprofiles.bg/en/summary_2016/

zuidwestelijke en oostelijke delen van het land. In 2015 had het rijkste hoofdstadistrict van Sofia een bbp dat 4,2 keer zo groot was als het bbp van het armste district Silistra.

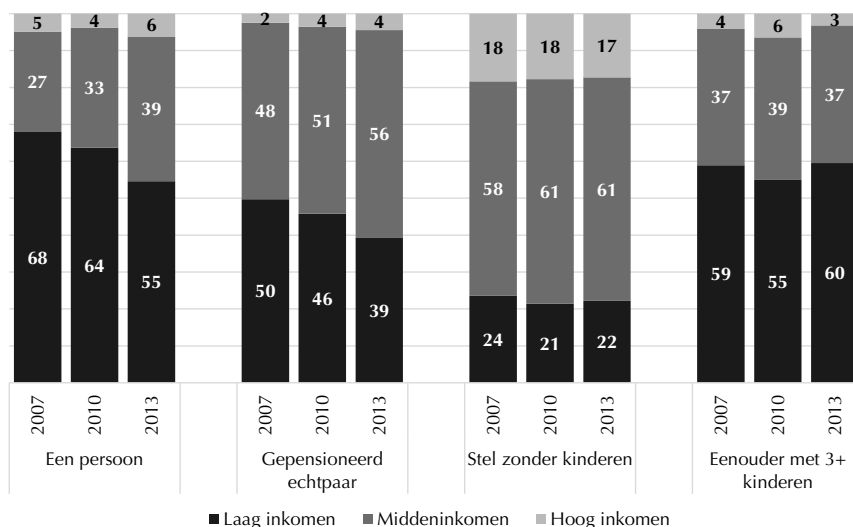
Een positieve trend in de richting van vermindering van regionale verschillen is de ontwikkeling van voorstedelijke gebieden met eengezinswoningen in plattelandsgebieden in de nabijheid van grotere steden. Na de ineenstorting van het communisme is dit proces geïntensiveerd, zowel in Bulgarije als in de andere postcommunistische landen. Het omvatte eerst de hoge-inkomensklasse en breidde zich geleidelijk uit naar de middenklasse. Na jaren van uniforme consumptie en het beperken van woningen tot woningen die op gezag van de communistische staat werden verworven, was het bezit van een huis een van de vrijheden waar leden van de middenklasse zich tot wendden.²⁸

Samenstelling van het huishouden

Figuur 5 toont de percentages huishoudens die tot elk van de drie inkomensklassen behoren – per type huishouden en voor drie verschillende jaren.

²⁸ K. Stanilov (ed.), *The Post Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Eastern and Central Europe after the Socialism*, University of Cincinnati: Springer, 2007.

De middenklasse in Bulgarije

Figuur 5: Grootte van inkomensklassen per type huishoudens

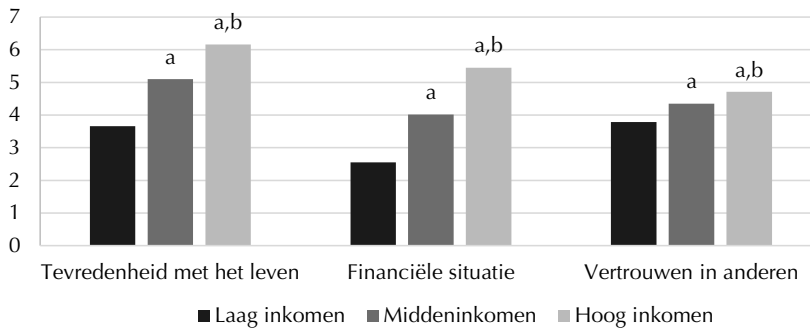
Bron: EU-SILC 2007-2015, gewogen, eigen berekeningen, n=105.451.

Uit Figuur 5 blijkt dat eenpersoonshuishoudens en oudere huishoudens zonder kinderen in toenemende mate deel uitmaken van de middenklasse. Voor eenpersoonshuishoudens stijgt het aandeel van 27% naar 39%. Dit kan komen door de toename van jongeren als alleenstaande met een inkomen. Voor oudere huishoudens zonder kinderen stijgt het aandeel van de middenklasse van 48% naar 56%. Vooral de situatie van alleenstaande ouders met drie of meer kinderen is problematisch. Slechts 37% van deze huishoudens behoorde tussen 2012 en 2014 tot de middenklasse, terwijl 60% een lage-inkomensstatus had. Dit bestaat deels uit een groep vrouwen uit etnische minderheden, zoals Roma vrouwen.²⁹ Het relatief lage opleidingsniveau en de hogere kansen op werkloosheid van moeders met meer kinderen, maar ook de etnische achtergrond van de moeder – voor zover die in hoge mate samenhangt met onderwijs en arbeidsstatus in Bulgarije – zijn verantwoordelijk voor het lage aandeel van de huishoudens met meer kinderen in de middenklasse.

²⁹ E. Dimitrova, 'Stratifying Reproduction. Social Inequalities and Second Birth in Bulgaria after 1990', *International Journal of Sociology*, 2012, 42 (3), p. 34-53.

3. Percepties

De Bulgaarse middenklasse en de Bulgaarse samenleving als geheel lijken minder tevreden te zijn over het leven dan hun tegenhangers elders in de EU. In 2013 had Bulgarije het laagste niveau van tevredenheid van alle EU-landen.³⁰ Er is wel variatie per inkomensklasse, maar ze blijft ze in elke klasse op een relatief laag niveau (zie Figuur 6). De gemiddelde levenstevredenheid van de middenklasse ligt ver onder het EU-gemiddelde van ongeveer 7 punten op de 11-puntsschaal. Opmerkelijk genoeg geldt hetzelfde voor de hoge-inkomensklasse.

Figuur 6: Tevredenheid, financiën en vertrouwen per inkomensgroep

De gemiddelde tevredenheid met leven, financiële situatie en vertrouwen in anderen, op een schaal van 1 tot 11. De letter 'a' geeft aan of het significant verschilt is van de lage-inkomensgroep. De letter 'b' geeft aan of het significant verschilt is van de middeninkomensgroep. Bron: EU-SILC 2013, eigen berekeningen, gewogen, n=8.567.

Een belangrijke reden voor het lage niveau van het ervaren welzijn van de Bulgaarse middenklasse is te vinden in de sociaaleconomische omstandigheden. Het mediane gezinsinkomen is relatief laag en veel huishoudens zijn financieel beperkt in termen van consumptie en de betaalbaarheid van woonlasten. Dit komt ook tot uiting in de zorgen over de financiële situatie. Voor middenklassehuishoudens bedraagt de tevredenheid

³⁰ Eurostat, *Quality of Life. Facts and Views*, Luxembourg: Eurostat Statistical Books, 2015.

over de eigen financiële situatie gemiddeld 4 punten en ligt het onder het midden van de 11-punts tevredenheidsschaal. Bulgaren zijn binnen de EU gemiddeld het minst tevreden over hun financiële situatie.³¹

De manier waarop mensen hun eigen situatie zien komt niet alleen voort uit de beoordeling van hun feitelijke leefomstandigheden, maar ook uit de vergelijking van hun eigen situatie met die van anderen.³² Dat wil zeggen, tevredenheid gaat niet over *veel of weinig*, maar over *meer of minder*. Een belangrijke drijfveer voor de lage tevredenheid van de Bulgaren zou kunnen zijn dat zij hun sociaaleconomische status steeds meer vergelijken met die van de rijkere samenlevingen in West-Europa. Het globaliseringsproces, de aanwezigheid van internationale media, de toegenomen mogelijkheden om in het buitenland te werken, te studeren en te reizen, en vooral de toetreding van Bulgarije tot de EU, hebben bijgedragen aan dit proces. Dit zou ook kunnen verklaren waarom zelfs de leden van de hoge-inkomensklasse in Bulgarije – die per definitie beter af zijn dan de overgrote meerderheid van het land – gemiddeld veel minder tevreden zijn over hun financiële situatie dan de hoge inkomens elders in Europa.

Sociaal vertrouwen is een ander belangrijk aspect van de perceptie van mensen. De maatstaf meet de kwaliteit van de sociale interacties, het niveau van sociale cohesie en het optreden spanningen en conflicten in de samenleving. Het sociale vertrouwen wordt beoordeeld aan de hand van de vraag 'Zou je zeggen dat de meeste mensen te vertrouwen zijn?'. De antwoorden laten zien dat Bulgaren uit verschillende sociale klassen weinig vertrouwen hebben in anderen. Dit is gerelateerd aan de hoge mate van corruptie in het land en de algemene ontevredenheid van de Bulgaren over de politieke klasse.

³¹ Ibidem.

³² R. Easterlin, 'Income and Happiness: Towards a Unified Theory', *The Economic Journal*, 2001, 111, p. 465-484.

4. Politieke vertegenwoordiging

Na de ineenstorting van het communisme waren veel Bulgaren, die hoopten op een betere toekomst in een stabiele en welvarende democratische samenleving, teleurgesteld over de resultaten van het overgangsproces. Hoewel het land een aanzienlijke economische verbetering heeft laten zien en tot de Europese Unie is toegetreden, blijven veel politieke, sociale en economische problemen onopgelost. Een van die problemen is de wijdverbreide corruptie in het land.

Volgens de corruptieperceptie-index voor 2016 wordt Bulgarije beschouwd als het meest corrupte land binnen de EU.³³ Niet alleen de private sector, maar ook belangrijke instellingen van de staat worden hierdoor geraakt, in de eerste plaats de rechterlijke macht en de rechtshandhavingsinstanties, zoals de politie.³⁴ Dit heeft negatieve gevolgen voor de economie en de samenleving als geheel.

Ten eerste ondermijnen de heersende corruptie en nepotisme de economische groei door wanbestuur, belastingontduiking en inefficiënte overheidsuitgaven.³⁵ Ten tweede zijn corrupte praktijken rechtstreeks bevorderlijk voor sociale ongelijkheden doordat zij bepaalde groepen in staat stellen economische voordelen en macht te verwerven. Vooral in de loop van de privatisering in de jaren negentig van de vorige eeuw slaagden veel leden van het voormalige regime erin hun politieke macht op deze manier te vertalen in economische macht. Ten derde is de verspreiding van corruptie nauw verbonden met de opkomst van de georganiseerde misdaad.³⁶ Over het geheel genomen leidt dit tot een situatie van algemene ontevredenheid, wantrouwen en onzekerheid.

De ontevredenheid van Bulgaren over de politiek wordt gevoeld in alle sociale klassen, zie Figuur 7. Alle drie de inkomensgroepen zijn gemiddeld

³³ Transparency International, *Corruption Perception Index 2016*, Berlin: Transparency International, Berlin, 2017.

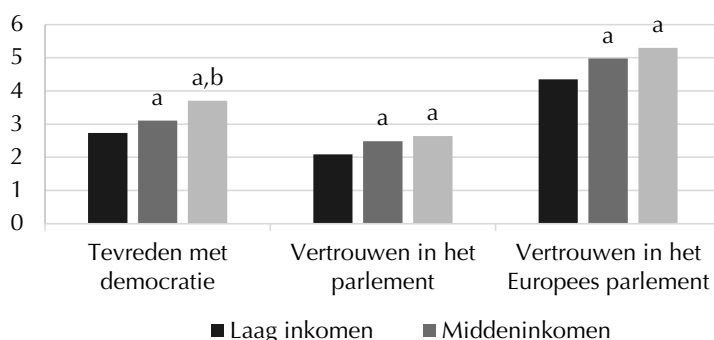
³⁴ Ibidem.

³⁵ B. Rothstein, *The Quality of Government. Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*, University of Chicago Press, 2011.

³⁶ O. Shentov, B. Todorov & A. Stoyanov, *Organized Crime in Bulgaria: Markets and Trends*, Sofia: Center for the Study of Democracy, 2007.

De middenklasse in Bulgarije

genomen weinig tevreden over de huidige staat van de democratie in het land. Alle klassen hebben weinig vertrouwen in het nationale parlement. Het vertrouwen in het Europees Parlement is daarentegen twee keer zo groot als het vertrouwen in het eigen parlement.

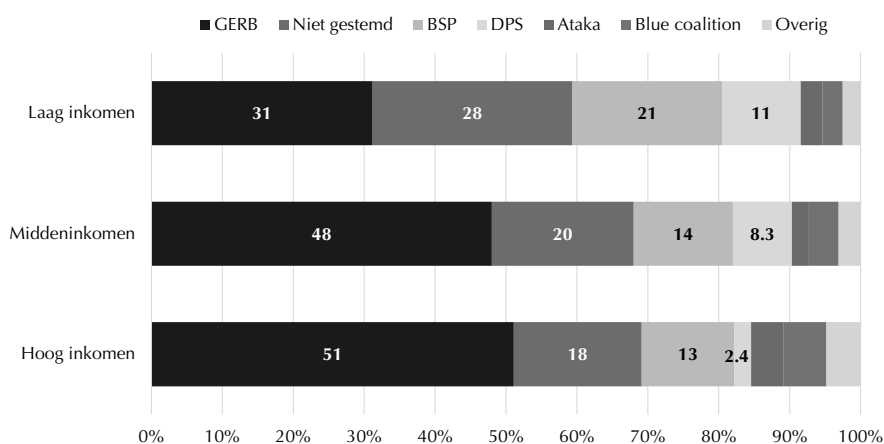
Figuur 7: Vertrouwen in politieke instituties

Bron: Ronde 5 van de Europese sociale enquête (ESS), verzameld in 2010.

Gewogen, eigen berekeningen. a: significant verschil met de lage-inkomensgroep, b: significant verschil met de middeninkomensgroep. De lage-inkomensgroep is het laagste deciel van het beschikbare inkomen. De hoge-inkomensgroep is de hoogste deciel. De rest behoort tot de middeninkomensgroep. De resulterende klassenverdeling komt ruwweg overeen met de klassenverdeling van de EU-SILC voor 2010.

Bulgarije loopt het risico dat mensen zich steeds minder betrokken voelen bij de politiek en de steun voor populistische partijen neemt toe. Figuur 9 toont het stemgedrag bij de verkiezingen van 2009 (Figuur 8). Opgemerkt dient te worden dat dit antwoorden zijn uit een enquête en dus niet volledig overeenkomen met de feitelijke uitslag van de verkiezingen. Het aandeel van de zelfgerapporteerde stemmen van de winnende partij is hoger dan de feitelijke uitslag en het niet-stemgerechtigde aandeel is kleiner dan de feitelijke opkomst suggereert. Afgezien van deze afwijking ten gunste van de winnaar van de verkiezingen komt de zelfgerapporteerde stemkeuze proportioneel overeen met de uitslag van de verkiezingen.

De winnende partij bij de parlementsverkiezingen van 2009 was Burgers voor de Europese ontwikkeling van Bulgarije (GERB). Het is een centrum-rechtse politieke partij, opgericht in 2006. In het Europees Parlement maakt de partij deel uit van de Europese Volkspartij (EPP). Zoals blijkt uit Figuur 8 was GERB het meest succesvol in het aantrekken van kiezers uit verschillende sociale lagen van de bevolking en kreeg het aanzienlijke steun (48%) van de middenklasse. Van de lage-inkomensgroepen stemde 31% voor deze partij.

Figuur 8: Stemintentie per inkomensgroep

Bron: ESS-ronde 5, gewogen, eigen berekeningen, n=1.760.

Er zijn ook klassenverschillen waarneembaar in de steun voor de Bulgaarse Socialistische Partij (BSP), een opvolger van de voormalige Communistische Partij. 14% van de middeninkomensgroep en 13% van de hoge-inkomensgroep steunen deze partij. In de lage-inkomensgroep is dit aandeel 21%. BSP is de leidende partij aan de centrumlinkse kant van het politieke spectrum. In het Europees Parlement maakt het deel uit van de Europese Sociaal-democraten (PES). De openlijk pro-Russische agenda is echter vaak in tegenspraak met de doelstellingen en beleidslijnen van de EU.

Ataka (Aanvallen), een ultranationalistische rechtse partij met racistische (vooral anti-Roma en anti-moslim) standpunten, won in 2009 9,4% van de

stemmen. In de enquêteresultaten van Figuur 8 is dit maar 2%. Verrassend genoeg is dit aandeel groter binnen de hoge inkomensklasse.

De politieke participatie van de middenklasse blijft voorsalnsnog hoog. Maar 20% van de middenklasse zegt dat ze bij de verkiezingen van 2009 niet hebben gestemd, tegenover 28% van de lage-inkomensklasse.

Bij de laatste parlementsverkiezingen in maart 2017 won GERB opnieuw de verkiezingen, met 33% van de stemmen, gevolgd door BSP (27%) en de Verenigde Patriotten (9%), een nationalistische alliantie gevormd door Ataka, het Nationaal Front voor de Redding van Bulgarije (NFSB) en de Bulgaarse Nationale Beweging (IMRO). Door de kiesdrempel van 4% zijn sommige partijen die zich uitdrukkelijk op de middenklasse richten, echter niet vertegenwoordigd in het nationale parlement. Dit zijn het Hervormingsblok, de Nieuwe Republiek, "Ja, Bulgarije!" en de Groenen. Wat deze partijen gemeen hebben, zijn democratische en pluralistische centrumrechtse opvattingen, een sterk pro-EU-standpunt en een agenda die het belang van de rechtsstaat en de strijd tegen corruptie benadrukt. Samen kregen de vier partijen ongeveer 300.000 stemmen. "Ja, Bulgarije!" deed het vrij goed in Sofia, waar het de derde partij werd.

De vraag voor politieke wetenschappers is waarom de rechts-centrische politieke formatie vertegenwoordigd door het Hervormingsblok, de Nieuwe Republiek, "Ja, Bulgarije!" en de Groenen er niet in zijn geslaagd het huidige parlement binnen te komen. Sommigen menen dat het komt doordat ze geen vertrouwen van de lokale gemeenschappen op het platteland konden winnen.³⁷ Dat beperkt de steun voor deze partijen tot de grote steden. De beperkte groeimogelijkheden van de middenklasse in kleine dorpen en slecht ontwikkelde regio's (zoals de Noordwestelijke regio) scheidt een brede achterban voor populisme en steun aan de Socialistische Partij. Het vormt een belangrijk obstakel voor een stabiele politieke vertegenwoordiging van de middenklasse.

³⁷ R. Kolarova. *Right-Centrist Formations* [Десните – Делене и събиране на празни черупки?]. Van de website kultura.bg, 2017.

5. Globalisering, technologie en migratie

Drie mondiale trends die alle Europese landen in de nabije toekomst zullen beïnvloeden zijn migratie, globalisering en technologische verandering. Belangrijke uitdagingen voor de middenklasse in Bulgarije zullen ook voortvloeien uit deze trends.

De emigratie van goed opgeleide Bulgaren in de werkende leeftijd resulteert in beperkte groei mogelijkheden voor de middenklasse. Deze zogenaamde *brain drain* belemmert de economische ontwikkeling, die de emigratie verder aanwakkert. Omgekeerde migratie is een gewenste toekomstige verandering. Ondertussen blijkt echter dat het profiel van terugkerende migranten vooral dat van lageropgeleiden is.³⁸ Het scheppen van nieuwe banen, de oprichting van nieuwe bedrijven en een hogere kwaliteit van de werkgelegenheid zijn van essentieel belang voor het beperken van de emigratie en het versnellen van verdere omgekeerde migratie, met name van hoogopgeleiden. Het bevorderen van initiatieven die repatrianten helpen bij hun (her)integratie op de Bulgaarse arbeidsmarkt kan in dit verband ook nuttig zijn.

In Bulgarije, net als elders, zijn de mensen die het meest profiteren van de globalisering en technologische verandering de goed opgeleide jongeren, die beschikken over de vaardigheden waar vraag naar is. Mensen boven de 50 jaar en mensen met weinig kwalificaties zullen het moeilijk hebben om zich economisch aan te passen. Hogere investeringen in onderwijs en meer mogelijkheden voor levenslang leren en *on-the-job training* zouden bij de aanpassing kunnen helpen.

Het versterken van de middenklasse zal ook moeten komen van een groei van de economie. Verdere integratie van Bulgarije in de EU en een nauwere samenwerking met de lidstaten zijn hier voor van groot belang. Beter verbandingen op het gebied van transport en energie bevorderen de handel en het aantrekken van buitenlandse investeringen. Groei en modernisering zullen Bulgarije helpen om de uitdagingen van globalisering beter aan te gaan.

³⁸ A. Zaiceva & K. Zimmermann, 'Returning Home at Times of Trouble? Return Migration of EU Enlargement Migrants during the Crisis', *IZA Discussion Paper*, No. 7111, 2012.

6. Conclusie

De middeninkomensklasse omvat een groot deel van de Bulgaarse bevolking, ongeveer 56% in 2014. Toch voldoet de middeninkomensgroep op sociaaleconomisch vlak nog steeds niet aan wat de term "middenklasse" impliceert. Het mediane gezinsinkomen van de middeninkomensgroep is relatief laag. Bijna de helft van de huishoudens geeft aan dat zij zich geen onverwachte uitgaven kunnen veroorloven. De mogelijkheden voor opwaartse mobiliteit zijn beperkt en maar een klein deel van de middeninkomens ontwikkelt zich naar een hogere inkomenspositie.

De middenklasse in Bulgarije is niet alleen zwak, maar ook teleurgesteld. Ze heeft een lage tevredenheid over het leven en de eigen financiële situatie, die wordt versterkt door de vergelijking met de welvarende middenklasse in West-Europese landen. De wijdverbreide corruptie en nepotisme in het land en de groeiende sociale ongelijkheid zijn andere redenen voor ontevredenheid. Het leidt niet alleen tot een laag niveau van vertrouwen in de politieke instituties, maar ook tot een klimaat van wantrouwen naar anderen in de samenleving.

Een ander belangrijk kenmerk van de Bulgaarse middenklasse is haar spreiding over het land. In plattelandsgebieden wordt de ontwikkeling van een grote en stabiele middenklasse belemmerd door de slechte infrastructuur voor gezondheidszorg, onderwijs en vervoer en het gebrek aan werkgelegenheid. De noordwestelijke regio ligt het verst achterop. De zuidwestelijke regio daarentegen ontwikkelt zich snel en dynamisch in economisch, demografisch en cultureel opzicht. Hier ligt ook de hoofdstad Sofia, waar de investeringen hoog zijn en een groot deel van de middenklasse woont. De kloof in economische ontwikkeling en menselijk kapitaal met de rest van het land verhindert de groei van de middenklasse buiten de grote steden.

Alles overziend heeft er de afgelopen tien jaar wel verbetering en versterking van de sociaaleconomische positie van de Bulgaarse middenklasse plaats gevonden. Hoewel het nog steeds laag is, is het mediane inkomen van de middenklasse de laatste jaren wel gestegen en in termen van bestedingen is een groot deel van de middenklasse nu beter af dan vóór de financiële crisis.

7

HET VERGETEN MIDDEN

ONTWIKKELINGEN IN HET MIDDENSEGMENT VAN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

Godfried Engbersen*

Anders dan vaak wordt beweerd is in Nederland geen sprake van een “val” of “uitholling” van de middenklasse. Middengroepen weten in meerderheid hun positie te handhaven, maar dat kost wel meer moeite: zij moeten harder werken en meer onzekerheid accepteren. Daarnaast is er een kwetsbaar middensegment dat wél te maken heeft met sociale daling. Om de kwetsbaarheid van middengroepen te verkleinen en de stabiliteit te verbeteren is het van belang dat de overheid zich richt op het verminderen van onzekerheid. Dit zijn de belangrijkste uitkomsten uit de WRR-publicatie *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*.¹

De val van de middenklasse? geeft inzicht in de veranderingen in het middensegment van de Nederlandse samenleving sinds de jaren zeventig. Over de positie van personen die tot de middengroepen behoren is relatief weinig bekend. Dat geldt niet alleen voor Nederland, maar ook voor andere

* De auteur is hoogleraar Algemene Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Hij was als raadslid verantwoordelijk voor de WRR-publicatie *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (2017).

¹ G. Engbersen, E. Snel & M. Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: WRR, 2017.

Europese landen. Atkinson en Brandolini spreken van "het vergeten midden".² In deze bijdrage ga ik niet uitgebreid in op de operationalisering van de middenklasse. Daarvoor verwijs ik naar Box 1. Ik ga ook niet uitgebreid in op de specifieke empirische uitkomsten van *De val van de middenklasse?* Daarvoor verwijs ik naar Box 2. Waar ik vooral aandacht voor wil vragen zijn enerzijds de institutionele veranderingen waardoor de positie van middengroepen meer onzeker is geworden en anderzijds mogelijke richtingen voor beleid.

De tussenpositie van de middengroepen: sociale stijging en sociale daling

Het middensegment van de samenleving heeft iets te winnen en iets te verliezen. Dat is het onderscheidende kenmerk van deze categorie in vergelijking met groepen die zich aan de top of de onderkant van de klassenstructuur bevinden. De hoogste klasse kan het zich permitteren om wat te verliezen, en de onderklasse is vooral gericht op het dagelijkse overleven.³ Middengroepen willen hun positie het liefst verbeteren dan wel consolideren en voorkomen dat zij te maken krijgen met sociale daling.

Voor de naoorlogse Nederlandse samenleving gold dat gedurende een lange periode middengroepen vooral iets te winnen hadden. Zij stegen op de maatschappelijke ladder en maakten een ongekennde materiële welvaartsverbetering mee. Zij konden hun positie verbeteren door verstandige investeringen (in onderwijs, eigen huisbezit en spaartegoeden). Daarbij was een langetermijnplanning mogelijk door verschillende institutionele zekerheden; de zekerheid van werk en een vaste baan en de zekerheid dat investeringen in onderwijs lonend zijn. Daarnaast was er een stelsel van verzorgingsarrangementen waarmee risico's van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ziekte konden worden gereduceerd.⁴ Middengroepen

² A. Atkinson & A. Brandolini, 'On the identification of the middle class', in J. Gornick & M. Jäntti (eds.), *Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*, Stanford: Stanford University Press, 2013, p. 78.

³ U. Schimank, S. Mau & O. Groh-Samberg, *Statusarbeit unter Druck? Zur Lebensführung der Mittelschichten*, Basel: Beltz Verlag, 2014; G. Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London & New York: Bloomsbury Academic, 2011.

⁴ K. van Kersbergen & B. Vis, *De verzorgingsstaat*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.

hadden daardoor grip op hun toekomst en die van hun kinderen. De arbeid die zij moesten verrichten om hun maatschappelijke status te behouden dan wel te verbeteren was voorspelbaar en bleek vaak lonend.

Aan de vanzelfsprekendheid van sociale stijging en het daarmee verbonden vooruitgangsoptimisme is echter een einde is gekomen. Dat is niet alleen het geval in Nederland, maar ook in veel andere Europese landen.⁵ Kenmerkend is de vrees van middengroepen voor sociale daling. In Frankrijk spreekt men van *la peur du déclassé*⁶ en in Duitsland van *Abstieg*⁷. Deze omslag is het gevolg van institutionele veranderingen die het leven onzekerder, onvoorspelbaar en minder planbaar maken. Hoewel deze ontwikkelingen niet specifiek voor de middengroepen zijn, krijgen zij daar nadrukkelijk mee te maken—soms nog sterker dan andere categorieën in de samenleving.

⁵ S. Mau, 'European Middle Classes in Trouble?,' *Perspectives on Europe*, 2013, 43 (1), p. 27-31; D. Vaughan-Whitehead (red.), *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2016.

⁶ E. Maurin, *La peur du déclassé. Une sociologie des récessions*, Parijs: Le Seuil, 2009 ; C. Peugny, *Le déclassé*, Parijs: Grasset, 2009.

⁷ H. Lengveld & J. Hirsche, 'Die Angst der Mittelschicht vor dem sozialen Abstieg. Ein Längsschnittsanalyse 1984-2007', *Zeitschrift für Soziologie*, 2009, 38 (5), p. 379:398; S. Mau, *Lebenschancen. Wohin driftet die Mittelschicht?*, Berlijn: Suhrkamp, 2012.

Box 1: Wie zijn de middengroepen in Nederland?

Het maatschappelijk midden is te heterogeen en te breed om van 'de' middenklasse of 'de' middengroep te spreken. Daarom spreken we van het middensegment of van middengroepen. Wie tot het middensegment behoort is onderwerp van wetenschappelijk en maatschappelijk debat. Wij bezien het middensegment door drie lenzen: opleiding, beroep en inkomen.⁸

- Middelbaar opgeleiden zijn personen met een mbo-, havo- of vwo-diploma. Een derde van de Nederlandse bevolking tussen 25 en 65 jaar heeft een middelbare opleiding (cijfers 2011).⁹
- Middenberoepen zijn routinematige dienstenberoepen (administratief, verkoop, zorg), kleine werkgevers, zelfstandigen en boeren, en supervisors over handarbeid ('voormannen') en hooggeschoolde handarbeid. Een derde van alle werkenden in de leeftijd tussen 25 en 65 jaar heeft een middenberoep (cijfers tijdvak 2009-2014).¹⁰
- De middeninkomens zijn huishoudens met een huishoudinkomen tussen 60 procent en 200 procent van het mediane inkomen. Uitgaande van bruto-huishoudinkomens vormen de middeninkomens 57 procent van alle huishoudens. Uitgaande van netto-huishoudinkomens (na premie- en belastingheffing) vormen de middeninkomens 66 procent van alle huishoudens. Uitgaande van gestandaardiseerde huishoudinkomens (gecorrigeerd voor verschillen in huishoudomvang en -samenstelling) vormen de middeninkomens 77% van alle huishoudens (cijfers uit 2014).¹¹

⁸ Engbersen et al., 2017.

⁹ J. Tolsma & M. Wolbers, 'Ontwikkelingen in de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden in Nederland', in G. Engbersen et al. (red.) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: WRR, 2017.

¹⁰ H.B.G. Ganzeboom, 'Polariseert de beroepshiërarchie en verdwijnt de middenklasse?', in G. Engbersen et al. (red.) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: WRR, 2017.

¹¹ W. Salverda, 'Hollen om stil te staan? Tweeverdieners en de Nederlandse middenklasse sinds 1990', in G. Engbersen et al. (red.) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: WRR, 2017; W. Salverda, 'Stagnating incomes and the middle class in the Netherlands: running to stand still?', in D. Vaughan-Whitehead (red.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2016.

Het middensegment als wielrenner: doortrappen of vallen

De empirische bevindingen late zien dat het ingewikkelder is geworden om een typische middenklassenbiografie te realiseren (zie Box 2). De Duitse onderzoekers Schimank et. al. gebruiken daarvoor de metafoor van de wielrenner.¹² Een wielrenner die zijn of haar voeten op de trappers laat rusten, valt uiteindelijk om. Zo is het ook met middengroepen die niet bereid zijn of niet het vermogen hebben om constant te investeren in economisch en cultureel kapitaal. Zij lopen daarmee het gevaar van sociale daling. Waar in het verleden het behalen van een diploma en het bereiken van een vaste baan een solide basis vormde voor een middenklassenbestaan, is dat niet langer het geval. Middengroepen moeten voortdurend alert zijn en bereid zijn om te investeren door van baan te veranderen, twee inkomens in te zetten, zich bijtijds bij te scholen, werk en zorg te combineren om hun positie te consolideren. Anders dan in de naoorlogse periode moeten zij – om in wielertermen te blijven – hard blijven trappen om niet terug te vallen.

Die noodzaak tot permanente "statusarbeid" vloeit voort uit verschillende veranderingen die de sociaaleconomische positie van het middensegment nu en in de verdere toekomst bedreigen. We concentreren ons hierbij op vier instituties die ooit het fundament leverden voor een middenklassenbestaan: vast werk, de waarde van een opleiding, profijt van overheidsvoorzieningen en stabiele gezinsrelaties. De veranderingen die zich binnen deze instituties voordoen hebben gevolgen voor de positie van middengroepen, maar niet exclusief voor hen.

¹² U. Schimank, S. Mau & O. Groh-Samberg, 2011.

Box 2: De belangrijkste bevindingen van *De val van de middenklasse?*

- Het maatschappelijk midden is te heterogeen en te breed om van “de” middenklasse of “de” middengroep te spreken. Daarom spreken we van het middensegment of van middengroepen.
- Aan het vooruitgangsoptimisme van middengroepen is een einde gekomen. Middengroepen moeten zich extra inspannen om hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen.
- Veel middengroepen in Nederland zijn toegerust om te voldoen aan moderne eisen van inzetbaarheid en weerbaarheid en zijn daarom in staat om hun middenpositie te handhaven.
- De belangrijkste bedreigingen voor het middensegment zijn: (1) de afgenomen waarde van een middelbare opleiding, (2) het verdwijnen van routinematige administratieve functies en de groei van laagbetaalde dienstenbanen, en (3) een afkalvend middensegment uitgaande van markt- of bruto-inkomens.
- In het maatschappelijk midden is er een subsegment dat wordt bedreigd. Dat kwetsbare segment bestaat vooral uit mbo’ers met een routinematige, administratieve baan of een verzorgend of dienstverlenend beroep. Zij hebben een grotere kans op baanverlies of een laag inkomen. Indien aanvullende inkomsten wegvallen, bijvoorbeeld door baanverlies van een partner, is sociale daling al snel een realiteit.
- Mbo’ers zijn in hun opvattingen over de politiek en maatschappelijke kwesties sterk op lageropgeleiden gaan lijken. Dat geldt ook voor gevoelens van onbehagen en het gevoel geen grip te hebben op de eigen toekomst. Zij zijn zeer kritisch over immigratie, open grenzen, en hebben een gering vertrouwen in de Europese Unie en de Tweede Kamer.

Toegenomen arbeidsonzekerheid

Een eerste ontwikkeling is de *groeivende onzekerheid van het arbeidsbestaan*. Het behalen van een goede baan geeft geen garantie voor een zorgeloze toekomst. Steeds vaker hebben middengroepen een arbeidscontract met een tijdelijke duur. Een “baan voor het leven”, het oude ideaal van de middenklasse, is niet altijd meer de realiteit. Deze onzekerheid wordt in de hand gewerkt door de in

Nederland sterk ontwikkelde trend van *flexibilisering van de arbeid*.¹³ Inmiddels werkt een kwart van alle werknemers in Nederland in een flexibele arbeidsrelatie, dat wil zeggen met een arbeidscontract van beperkte duur en/of een niet vast aantal uren per week. Bovendien is het aandeel zelfstandigen (met of zonder personeel) in Nederland sterk gegroeid. In het derde kwartaal van 2016 werkten meer dan een miljoen mensen als zzp'er (al dan niet naast een baan).

Het resultaat van beide tendensen is dat het aandeel werkenden met een vaste arbeidsrelatie al sinds decennia afneemt: van 74% in 2003 tot 62% in 2015. Weliswaar is deze trend van flexibilisering van de arbeid sterker onder laagopgeleiden dan onder middelbaar opgeleiden, maar dat neemt niet weg dat het aandeel flexibel werkenden (tijdelijk werk, wisselend aantal uren per week of zelfstandige) onder middelbaar opgeleiden tussen 2003 en 2015 is gestegen van 25% naar 37%. Deze trend is sterker onder jongvolwassenen (vooral bij beroepsbeginners) dan bij oudere werkenden.

Verminderde waarde van een middelbare opleiding

Een tweede trend waarmee het middensegment te maken heeft, is de *afgenomen waarde van een (middelbare) opleiding*. Door enerzijds technologische ontwikkelingen (automatisering) en anderzijds de concurrentie van hoger opgeleiden die onder hun niveau werken, komen middelbaar opgeleiden in toenemende mate in lagere beroepsniveaus terecht. Het gerealiseerd beroepsniveau van middelbaar opgeleiden is in de voorbije decennia significant sterker gedaald dan bij laagopgeleiden.¹⁴ Beide categorieën zijn qua beroepsniveau meer op elkaar gaan lijken, terwijl de afstand tot het beroepsniveau van hogeropgeleiden groter is geworden.

We weten niet of deze trend in de toekomst zal doorzetten. Door verdere automatisering en digitalisering kunnen meer handmatige en routinematige administratieve functies verdwijnen waarvoor voorheen een middelbare

¹³ M. Kremer, R. Went & A. Knottnerus (red.), *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR, 2017.

¹⁴ Tolsma & Wolbers, 2017.

opleiding vereist was.¹⁵ We zien dat nu gebeuren in de bank- en verzekeringssector. Uit onderzoek van de OESO en McKinsey waarin is gekeken naar de potentiële automatiseerbaarheid van deeltaken in functies, wordt geconcludeerd dat vrijwel alle banen deels zullen veranderen maar dat relatief weinig functies op afzienbare termijn volledig te automatiseren zijn.

Met andere woorden het afronden van een middelbare of hogere opleiding biedt geen garantie voor een zekere toekomst. Voor veel middelbaar opgeleiden geldt dat zij zich óf moeten om- en bijscholen óf de concurrentie moeten aangaan met lagergeschoolde werknemers willen zij een baan behouden.

Minder voor het midden: verminderde sociale bescherming

Een derde ontwikkeling die meer onzekerheid met zich meebrengt is de *verminderende sociale bescherming door de verzorgingsstaat*. De stelselherzieningen die zich sinds het einde van de jaren tachtig hebben voorgedaan zijn samen te vatten met het begrippenpaar versobering en activering.¹⁶ Daarbij doet de overheid een groter beroep op de zelfredzaamheid van burgers.

Deze ontwikkeling kan leiden tot een residualisering van verzorgingsstaatarrangementen. Dit wil zeggen dat de overheid wel garant staat voor de sociale bescherming en voorzieningen voor de meest kwetsbaren onder de burgers, maar dat van minder kwetsbaren wordt verwacht dat ze primair hun eigen problemen oplossen. De bijstand is een voorbeeld van zo'n residuale voorziening: alleen huishoudens zonder andere inkomstenbronnen komen voor bijstand in aanmerking. Ook in de volkshuisvesting wordt veel gesproken van residualisering: woningcorporaties mogen alleen goedkope huurwoningen aanbieden voor lagere-inkomensgroepen en niet voor huishoudens met midden of hogere inkomens. Vooral middengroepen dreigen door dit beleid tussen wal en schip te vallen; ze krijgen minder bescherming via de verzorgingsstaat, maar zijn ook minder in staat zichzelf te redden, zoals het hogere segment.

¹⁵ R. Went, M. Kremer & A. Knottnerus, *De robot de baas: De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk*, Den Haag: WRR, 2015.

¹⁶ Van Kersbergen & Vis, 2016

Dit is ook de conclusie van studies naar het “profijt van de overheid”. De overheid draagt door sociale zekerheid en door belasting- en premieheffing sterk bij aan meer gelijkheid. Als we enkel naar de secundaire inkomens van huishoudens kijken, dragen de hogere inkomens meer af en ontvangen zij minder. Voor de lagere inkomens geldt het omgekeerde. Kijken we echter naar het profijt dat huishoudens hebben van diverse overheidsvoorzieningen (het tertiaire inkomen) dan ontstaat een ander beeld.¹⁷ Voor sommige voorzieningen (zoals gezondheidszorg en maatschappelijke ondersteuning) geldt dat vooral lagere inkomens ervan profiteren, terwijl ze bovendien minder eigen bijdragen moeten betalen en zorgtoeslag ontvangen. Voor andere voorzieningen (onderwijs, cultuur, maar ook de fiscale behandeling van de eigen woning) geldt dat vooral de hogere inkomens er profijt van hebben. Het is dus “Minder voor het midden”, zoals de titel van een studie over dit onderwerp luidde.¹⁸

Kwetsbaarheid en complexiteit van primaire relaties

Een vierde ontwikkeling waarmee ook middengroepen te maken hebben is *de toegenomen complexiteit en kwetsbaarheid van primaire relaties*. In een relatief korte periode heeft Nederland de verandering doorgemaakt van een traditionele kostwinnerssamenleving naar een samenleving met een tweeverdienersmodel, waarbij beide partners hun arbeidscarrière en zorg combineren. Het op elkaar afstemmen van twee arbeidsloopbanen en het verdelen van zorgtaken is vaak een complexe opgave die niet zonder risico’s is.¹⁹ Ook is er een grotere variëteit aan huishoudvormen ontstaan. Huishoudens bestaan steeds vaker uit één persoon en minder vaak uit paren met kinderen.

De inkomenspositie van huishoudens hangt nauw samen met hun huishoudvorm. Hogere inkomensgroepen zijn veelal samenwonenden of gezinnen met kinderen en combineren vaak meerdere arbeidsinkomens in het

¹⁷ M. Olsthoorn, E. Pommer, M. Ras, A. van der Torre & J.M. Wildeboer Schut, *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid*, Den Haag: SCP, 2017.

¹⁸ E. Pommer, *Minder voor het midden. Profijt van de overheid in 2007*, Den Haag: SCP, 2011.

¹⁹ U. Beck & E. Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, Londen: Sage, 2002.

huishouden; lagere inkomensgroepen zijn verhoudingsgewijs vaker alleenstaand of alleenstaande ouder en zijn in beide gevallen eenverdiener. Dit maakt hogere en middeninkomens echter ook meer gevoelig voor het (ook financiële) risico van echtscheiding.

Beschikbaar onderzoek laat zien dat het aantal echtscheidingen in Nederland sinds het begin van de jaren zeventig sterk is gestegen. In 1971 lag het totale echtscheidingspercentage nog op 12%. In 2015 was dit toegenomen tot bijna 40%. Daarnaast kreeg het verschijnsel echtscheiding een ander karakter: kwam het voorheen vaker bij hogere statusgroepen voor, tegenwoordig zijn er juist bij lagere statusgroepen en middengroepen meer echtscheidingen. Relatiebeëindiging en echtscheiding vormen een serieus financieel risico, voor middengroepen nog meer dan voor hoger statusgroepen, omdat bij deze laatste groep beide partners vaak beter verdienen en dus minder afhankelijk zijn van het inkomen van de partner.

Reduceren van onzekerheid

De empirische uitkomsten van *De val de middenklasse?* laten zien dat veel middengroepen in Nederland toegerust zijn om te voldoen aan moderne eisen van inzetbaarheid en weerbaarheid (zie Box 2). Zij zijn in staat om hun positie te handhaven. Wel moeten zij, om met Salverda te spreken, harder lopen om de huidige positie te handhaven. Dat is het beeld van het “stabiele midden”. Maar het realiseren van die stabiele positie gaat wel gepaard met gevoelens van onzekerheid.

Eén subsegment in het midden is echter niet in staat een stabiele positie te verwezenlijken. Dat kwetsbare segment bestaat vooral uit mbo-opgeleiden met een routinematige, administratieve baan of een baan in de zorgsector. Dat is het beeld van het “kwetsbare midden”. Bij deze categorie is sprake van een duidelijke relatie tussen sociaaleconomische kwetsbaarheid en gevoelens van onzekerheid over de eigen positie.

Gevoelens van onzekerheid hebben ook gevolgen voor opvattingen van middengroepen over de eigen positie, de houding ten aanzien van belangrijke maatschappelijke kwesties, alsmede voor hun vertrouwen in de politiek.

Enkele opvallende bevindingen uit *De val van de middenklasse?* zijn:

- Middelbaar opgeleiden zijn in de afgelopen decennia intoleranter geworden over de Europese Unie en etnische minderheden dan hoogopgeleiden;
- Mbo'ers zijn wat betreft maatschappelijk onbehagen (de mate waarin men een samenleving als onvoorspelbaar en betekenisloos ervaart) meer gaan lijken op lageropgeleiden en minder op hogeropgeleiden;
- Mbo'ers lijken in hun opvattingen sterk op lageropgeleiden, bijvoorbeeld als het gaat over grip hebben op de eigen toekomst, opvattingen over politiek en overheid, vertrouwen in Kamerleden en de Europese Unie, en globaliseringkwesties (waaronder de immigratiesamenleving).

De dreigingen en onzekerheden voor middengroepen rechtvaardigen een beleid dat gericht is op meer *onzekerheidsreductie*.²⁰ Achter deze beleidsrichtingen gaat een meer algemene filosofie schuil over de opgave van de overheid in de hedendaagse samenleving. De opgave van beleid ligt enerzijds in het herijken van instituties zodat zij burgers meer zekerheid en indien nodig ondersteuning kunnen geven. Anderzijds ligt er een opgave in het versterken van de weerbaarheid van burgers: hen adequaat toerusten voor een meer flexibele arbeidsmarkt en voor het vormgeven van het eigen leven.²¹

Het reduceren van een aantal onzekerheden en het versterken van de weerbaarheid van burgers draagt er aan bij dat burgers beter in staat zijn vorm te geven aan hun levensloop. Hierin ligt ook de maatschappelijke en economische betekenis van middengroepen; het vermogen vooruit te zien, behoeftebevrediging uit te stellen en risico's te nemen.

Middengroepen wordt ook een belangrijke rol toegedicht in het realiseren van een stabiel en evenwichtig politiek systeem en democratische machtsverhoudingen.²² Klassiek is de verwijzing naar Aristoteles, die van mening was dat een stabiele middenklasse een noodzakelijke voorwaarde was

²⁰ Kremer et al., 2017.

²¹ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Naar een lerende economie*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2013.

²² S. Pressman, 'The decline of the middle class: an international perspective', *Journal of Economic Issues*, 2007, 41 (1), p. 181–200.

voor het realiseren van een evenwichtige politiek. In Nederland zijn er op dit moment geen aanwijzingen dat middengroepen de uiteinden van het politieke spectrum opzoeken. Wel zijn zij het meest beweeglijk, ze switchen vaker van politieke partij dan lagere of hogere statusgroepen, maar blijven wel op middenpartijen stemmen.²³ Het is echter de vraag of dat ook in de toekomst zo zal blijven.

Suggesties voor beleid

Uit bovenstaande volgen een aantal logische aanbevelingen voor beleid, gericht op het verminderen van onzekerheden en versterken van de weerbaarheid van de middenklasse.

- 1) Bevorder meer zekerheid in de arbeid. Stimuleer dat werkgevers meer vaste contracten geven en minder gebruik maken van flexibele werkenden: werk zou alleen flexibel moeten zijn als dat past bij de aard van het werk. En omdat vormen van flexibele arbeid blijven bestaan, zijn nieuwe zekerheden nodig, zoals een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering en minimumtarieven voor zzp'ers. Voor de langere termijn is een fundamentele discussie nodig over nieuwe sociale zekerheid voor alle vormen van werk, ongeacht de contractvorm.
- 2) Investeer in onderwijs en scholing. Werkenden met een middelbare opleiding zijn zeer gebaat bij scholing om de concurrentie met hoger opgeleiden aan te kunnen, bijvoorbeeld om hun ICT-vaardigheden te versterken. Ontwikkel meer mogelijkheden voor *learning on the job* en faciliteiten voor een leven lang leren. Nu is *life long learning* vooral voorbehouden aan specifieke beroepsgroepen van hoger opgeleiden.²⁴
- 3) Behoud de herverdelende werking van de verzorgingsstaat. We zien in Nederland een begrijpelijke trend om de onderkant te ontzien, bijvoorbeeld middels toeslagen. Dat heeft echter als neveneffect dat middengroepen zich verhoudingsgewijs kwetsbaarder voelen. Behoud van de herverdelende

²³ T. van der Meer, *Niet de kiezer is gek*, Houten: Unieboek/Het Spectrum, 2017.

²⁴ The Economist, 'Lifelong Learning. How to survive in the age of automation', *The Economist*, vol. 422, no. 9023, 14 - 20 januari 2017.

werking van de verzorgingsstaat is noodzakelijk om krimp en achteruitgang van het middensegment te voorkomen.

- 4) Ondersteun gezinnen. De mogelijkheid om zorg en arbeid adequaat te combineren vergroot de weerbaarheid van de middengroepen. Stabiele en betaalbare kinderopvang is daarvoor van groot belang, evenals adequate verlofregelingen en flexibele werkarrangementen voor mannen en vrouwen.

8

EEN POLITIEK VAN DE MIDDENKLASSE

Sybrand Buma*

In de afgelopen jaren is een stroom aan publicaties verschenen over de teloorgang van de middenklasse, over de kwetsbaarheid van deze groep, maar ook de boosheid. Ik denk aan het WRR-rapport 'De val van de middenklasse'.¹ Maar ik noem ook het rapport 'Lang leve het verschil' van het WI voor het CDA, dat al in 2015 schreef over de verdrukking van de middenklasse, als grootste 'slachtoffer van de voortschrijdende mondialisering'. Onder verwijzing naar Abraham Kuiper noemde het WI de groeiende scheidslijnen 'de nieuwe sociale kwestie van onze tijd'.²

Veel van de publicaties zoomen in op de economische onzekerheid van de middenklasse. Hun banen staan op de tocht, hun pensioenen verliezen aan waarde en via lastenverzwaringen betaalden zij de hoogste prijs voor de crisis. Die analyse is op zich begrijpelijk maar ook oppervlakkig en incompleet. Want als de onzekerheid uitsluitend economisch is, zou de teloorgang van de

* Sybrand Buma is fractievoorzitter van de Tweede Kamerfractie van het CDA. Dit hoofdstuk is een bewerking van de toespraak op 16 april 2018 bij de presentatie van het boek 'No Robots: The position of middle-class households in nine European countries', door A.H. Siegmann & Matthias Schäfer (red.).

¹ G. Engbersen, E. Snel & M. Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: WRR, 2017.

² Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Lang leve het verschil, weg met de fragmentatie*, Den Haag, 2015.

middenklasse van voorbijgaande aard moeten zijn nu het economisch beter gaat. Integendeel. Er is wel degelijk meer aan de hand.

Verlies van sociale samenhang

We moeten voorbij de economische oorzaken bereid zijn te kijken naar de morele component, naar de gevolgen van individualisering en het verlies van sociale samenhang in onze samenleving. Globalisering heeft de verhoudingen in de wereld blijvend op zijn kop gezet en grenzen vervaagd. Globalisering is een zware concurrentieslag, waarbij kapitaal met de snelheid van het licht over de wereld flitst en banen van gewone mensen met één druk op de knop kunnen worden verplaatst naar een land met lagere lonen. Makkelijker dan voorheen komen goedkope werknemers uit andere landen naar Europa om het werk te doen. Daarmee trekt de globalisering scherpe scheidslijnen tussen winnaars en verliezers; tussen landen, bedrijven en zelfs tussen burgers in een samenleving.

Ook de WRR ziet deze scheidslijnen. Er is volgens de raad in Nederland geen sprake van een "val van de middenklasse", maar de middengroepen voelen wel de druk om harder te moeten werken en meer onzekerheid te accepteren. 'Ook door technologische ontwikkelingen én door de concurrentie van hoger opgeleiden, die onder hun niveau werken, komen middelbaar opgeleiden vaker in lagere functies terecht waar ze concurreren met laagopgeleiden'.

Volgens de WRR zijn middelbaar en lageropgeleiden steeds sterker op elkaar gaan lijken. Ze concurreren om dezelfde beroepen, terwijl de afstand tot hoger opgeleiden groter wordt. Als de middenklasse bij de onderkant terecht komt, en de bovenklasse steeds verder weg komt, dan sta je niet meer veilig in het midden, en belandt je aan de verkeerde kant van de streep.

Geen louter economisch probleem

Dit lijkt aan de oppervlakte een economisch probleem. Maar dat is te simpel. Het vraagstuk gaat dieper. Het raakt ook aan gevoelens van vertrouwen, identiteit en het verlies van trots en zekerheid. Juist voor de middenklasse valt het vertrouwde perspectief weg dat je altijd omhoog kunt. Het gegeven dat

onze kinderen het beter zullen hebben dan wij, staat onder druk. De winnaars staan voor de weg omhoog staan en de middenklasse staat voor hun gevoel met de verliezers aan de rand van de afgrond.

Dit onderscheid bepaalt je kijk op de wereld: mensen die het wel redden staan vanuit een groter persoonlijk belang open voor een verdere Europese integratie, voor de komst van migranten naar Nederland of voor een open economie. Maar voor mensen die de aansluiting dreigen te missen telt vooral de keerzijde. Het zijn hún banen die verdwijnen, zij moeten concurreren op arbeidsmarkt met migranten uit lagelonenlanden en het zijn hún wijken die veranderen door de komst van andere culturen. Als politici geen oog hebben voor deze zorgen moeten ze niet verbaasd zijn dat ze het vertrouwen van de middenklasse verliezen.

Het verlies aan vertrouwen op een betere toekomst raakt op dit moment de legitimatie van onze democratie. Want politici hebben vaak de neiging om een maatschappelijk probleem terug te brengen tot een economisch vraagstuk. 'It's the economy, stupid', zei Bill Clinton. Sinds de wederopbouw beloofden politici jaar na jaar meer welvaart. Dat was de ratio van de verzorgingsstaat. Maar daarmee nam het vertrouwen niet van zelf toe. Het heeft geleid tot een toenemende individualisering, omdat mensen elkaar steeds minder nodig hadden. Als het goed ging met de economie, ging het goed met ons allemaal. Deze gedachte leidde ook tot een overheid die de alle onheil met een financieel arrangement dacht op te kunnen lossen. De focus op welvaartsvermeerdering was zo succesvol dat we er zelf in gingen geloven. Dat geloof ging zover dat het leek alsof het wezen van de democratie uitsluitend gericht is op welvaart. Maar dat is niet zo. Democratie is geen verdienmodel dat bedoeld is om rijk te worden. Democratie is voor christendemocraten een middel om een goede samenleving te ordenen. Voor als het economisch goed gaat, maar ook als het tegen zit.

Individualisering

Wie de verdrukking van de middenklasse wil doorgronden, moet verder kijken dan de economie en welvaart. Onder invloed van het welvaartsdenken en de individualisering hebben collectieve structuren, die bescherming,

ondersteuning en zekerheid boden, zoals de kerk, verenigingen en de vakbond sterk aan betekenis ingeboet. Ook het gezin en de familie, waar mensen onbaatzuchtig voor elkaar zorgen, staan in deze hyper-geïndividualiseerde tijd onder toenemende druk. Eenzaamheid, vooral onder kwetsbare ouderen, is één van de schrijnende voorbeelden van deze verwaarlozing van onze samenleving. We zijn vergeten hoe belangrijk het is om je belangeloos voor elkaar in te zetten. In je buurt. In je vereniging. Thuis en voor de ander.

Voor een belangrijk deel waren het de traditionele middengroepen - de stille meerderheid van onze samenleving - die deze collectieve structuren droegen; belangeloos en vanzelfsprekend. Zij vormen het cement dat het bouwwerk van de samenleving overeind hield. In het wegvallen van de middenklasse schuilt dan ook een groot gevaar op het verder afbrokkelen van onze samenleving.

Een gemeenschappelijk huis

Om het tij te keren moeten we niet dezelfde fout maken door uitsluitend met economische maatregelen deze "nieuwe sociale kwestie" te lijf te gaan. De oplossing ligt niet bij een overheid die het geld anders verdeelt, of bij de markt die de consumptie bevordert. De echte oplossing ligt in een overtuigende aanpak van het wezen van de samenleving zelf.

Een samenleving is niet succesvol omdat ze economische vooruitgang biedt. Een samenleving werkt pas als er een gevoel van gezamenlijkheid heerst die lotsverbondenheid biedt en zo het goede samenleven wil bevorderen.

Het nieuwe meerjarenprogramma van het WI heeft als titel 'Om een gemeenschappelijk huis'. In de inleiding op het programma stelt Pieter Jan Dijkman terecht dat we het zicht op dat gemeenschappelijk huis zijn kwijtgeraakt; het besef dat we als mensen elkaar nodig hebben en van elkaar afhankelijk zijn. Juist in een wereld die razendsnel verandert, met grote, deels nog onbekende uitdagingen in het verschiep is een solide, gemeenschappelijk huis onmisbaar om deze onzekerheid het hoofd te bieden. In dat huis kun je een nieuwe badkamer plaatsen, voor het comfort; en een nieuwe keuken, voor het gemak. Maar als de mensen die er wonen niet meer samen aan tafel zitten of niets met elkaar gemeen hebben, dan heb je uiteindelijk helemaal niets aan

deze luxe. Dan zijn mensen eenzaam en verlang je terug naar het kleine huisje waar je ooit begon, waar het wel gezellig was. Maar ook nostalgie is hier niet het antwoord, een grondige renovatie van het gemeenschappelijk huis wel. Het biedt gedeelde waarden, gedeelde instituties en lotsverbondheid. Wie echt iets wil doen om de verwijdering, de boosheid en onverschilligheid te bestrijden, moet beginnen bij de versterking van de samenleving, als een plaats waar mensen zich veilig en thuis voelen, gekend en beschermd. Dit besef ligt ook ten diepste ten grondslag aan het ontstaan van de christendemocratie.

Versterking van de samenleving

In de negentiende eeuw was er een onstuitbare economische groei. Maar ook toen vielen velen tussen wal en schip. Liberalen gaven een economisch antwoord: laat de markt zijn werk doen, dan komt het goed. Socialisten dachten vanuit de overheid, die de welvaart eerlijker moest verdelen. Maar onze christendemocratische voorgangers keken anders. Het begon met een strijd om gemeenschap en identiteit via eigen scholen. Maar het ging hen ten diepste om een samenleving van mensen die zich verbonden voelen en samen bouwen aan een beter land.

De versterking van de samenleving is ook vandaag de dag de agenda voor de christendemocratie. Het is de fundamentele gedachte achter voorstellen als de maatschappelijke diensttijd, de aanpak van eenzaamheid, en de inzet voor veiligheid, nationaal en internationaal. Maar ook de pleidooien voor een gedeeld historisch besef, onze inzet voor vrijwilligers en mantelzorgers, of het voorstel voor een *right to challenge*, zijn ingegeven om de samenleving te versterken.

Voor het herstel van vertrouwen moet de politiek tenslotte ook naar zichzelf kijken. Door niet alleen te luisteren naar schreeuwers en oproerkraaiers, maar juist een stem te geven aan de middenklasse, aan de stille meerderheid van redelijke burgers, die elke dag hun bijdrage leveren aan een betere samenleving. Door niet te verzanden in uitvergrotingen, beledigingen en verdachtmakingen, niet door voortdurend bezig te zijn met elkaar. Democratie is geen amusement om naar te kijken. Het is een gezamenlijk project waar je aan mee moet doen. Dit vraagt om leiders die liever kwetsen met de waarheid,

Het Midden

dan kiezers te troosten met een leugen. De opgave waar wij voor staan is groot. Oplossingen zijn niet gemakkelijk. En zeker niet in termen van geld te vatten. Het gaat om het bouwen van een goede samenleving: een gemeenschappelijk huis, waar we veilig zijn, waar we samen leven en ons thuis voelen.

9

RUIMTE OM TE ADEMEN VOOR DE EUROPESE MIDDENKLASSE

Eoin Drea*

In vergelijking met de achttien maanden voor de verkiezingen van 2014 kon de stemming in Brussel nauwelijks anders zijn. Maar terwijl de groei en de werkgelegenheid toenemen, hebben grote delen van de gevestigde middenklasse het vertrouwen verloren in hun vermogen om een hogere levensstandaard te bereiken en de sociale mobiliteit van de vorige generaties te evenaren. Steeds vaker worden thema's als globalisering, vrijhandel, immigratie en zelfs stabiele politieke systemen gezien als instrumenten van de "elite" die de vooruitgang van arbeiders- en middenklassegezinnen moeten tegenhouden. Politiek gezien heeft dit zich gemanifesteerd in een breuk van het traditionele partijpolitieke systeem en de opkomst van een protectionistisch, strijdlustig populisme.

Om deze uitdagingen het hoofd te bieden, worden in dit hoofdstuk vijf sociale en economische prioriteiten vastgesteld die een belangrijk onderdeel moeten vormen van de centrumrechtse beleidsvorming. Met het uiteindelijke doel om een ambitieuze middenklasse in Europa te verjongen, wil ik stellen dat alleen door de kloof te overbruggen tussen de retoriek van een digitaal gestuurde, flexibele economie en de dagelijkse realiteit waarmee

* Eoin Drea is Research Officer bij het Wilfried Martens Centre for European Studies. Dit hoofdstuk is eerder in het Engels verschenen als In Focus-onderzoeksrapport van het Wilfried Martens Centre for European Studies, maart 2018.

middenklassegezinnen worden geconfronteerd, de centrumrechtse partijen de steun van de werkende en middenklasse in de verkiezingen van 2019 en daarna kunnen vergroten. Een dergelijke aanpak is gebaseerd op het kernbeginsel van de sociale markteconomie; namelijk het streven om economische vrijheid en sociale zekerheid met elkaar te verzoenen, met behoud van een hoog niveau van persoonlijke verantwoordelijkheid en subsidiariteit.

Revitaliseren van een middenklasse met aspiraties

Een groot deel van het debat over de positie van de middenklasse – zowel in de academische wereld als in de media – is gericht op de kwestie van de vermeende inkomensongelijkheid.¹ Een dergelijk smalle analyse slaagt er echter niet in de bredere factoren te benoemen die aan de basis liggen van deze toenemende malaise in de middenklasse. Het vermogen van populistische politieke bewegingen om meer kiezers te winnen onder de middenklasse symboliseert een diepere ontevredenheid, een ontevredenheid die een aanzienlijk bredere basis heeft dan de krappe economische gegevens. Het is ook duidelijk dat de perceptie van relatieve achteruitgang een belangrijke component is in het voeden van dit bredere gevoel van onveiligheid.

Grote delen van de gevestigde middenklasse hebben het geloof verloren in hun vermogen om een hogere levensstandaard te bereiken en betere kansen te bieden voor hun kinderen. Hoewel de goed ontwikkelde welvaartsstaten van Europa de ergste gevolgen van inkomensongelijkheid hebben verzacht, is het duidelijk dat er nu een perceptie bestaat die de nadruk legt op ongelijkheid van kansen en gebrek aan sociale mobiliteit. Deze zelfperceptie is gebaseerd op het inzicht dat "terwijl de economische omstandigheden van de middenklasse

¹ Binnen Europa is het beeld van de inkomensongelijkheid duidelijk gemengd. Z. Darvos & Guntram B. Wolff [*Anatomy of Inclusive Growth in Europe*, Brussel: Bruegel, 2016] vonden dat in het algemeen sterke welvaartsstaten bescherming hebben geboden tegen ongelijkheid. J. Goebel, M.M. Grabka & C. Schroder [*Income Inequality and Risk of Poverty*, Berlijn: DIW Economic Bulletin 25, 2015] vonden echter tussen 2000 en 2015 een toenemende inkomensongelijkheid in Duitsland.

gemiddeld genomen niet slechter zijn dan vroeger, de vergelijking met de vorige generatie een illusie van grote armoede creëert".²

Politiek gezien komt onvrede tot uiting in partijen die een meer protectionistische, strijdlustige kijk bieden op veel van de factoren die de ontwikkeling van Europa als de grootste concentratie van rijkdom in de wereld hebben bevorderd. Nu worden thema's als globalisering, vrijhandel, immigratie en zelfs stabiele politieke systemen gezien als instrumenten van de "elite" die de vooruitgang van arbeiders- en middenklassegezinnen moeten tegenhouden. Dit is de politiek van de angst die de afgelopen tien jaar vruchtbare grond heeft gevonden in een Europa dat grotendeels wordt gekenmerkt door een zeer lage economische groei, een hoge werkloosheid en een toenemende generatiekloof tussen jongeren en mensen die met pensioen gaan of genieten.

In deze context is het begrijpelijk dat veel mensen zoeken naar bescherming, in plaats van risico's te nemen. De situatie wordt verergerd door statische sociaaleconomische modellen (bijvoorbeeld sociale zekerheid en pensioenen), die niet langer de realiteit van de arbeid van miljoenen Europeanen uit de middenklasse accuraat weerspiegelen, maar die door jongere werknemers worden gezien als instrumenten om de nu onbetaalbare voorrechten te beschermen die aan vroegere generaties werden toegekend.

Beleid voor echte mensen: de kloof tussen retoriek en realiteit overbruggen

Om tegenwicht tegen dit narratief te bieden hebben centrumrechtse politieke krachten in Europa meer nodig dan een goed functionerende verdediging van het bestaande beleid op het gebied van handel, economie en sociale cohesie. Zij vragen ook om betere sociaaleconomische beleidsopties, dat door middenklassegezinnen niet automatisch wordt gezien als een eenvoudige bescherming van de rechten van grote ondernemingen en gepensioneerden. Zoals het Internationaal Monetair Fonds (IMF) opmerkt "gaat het hier niet om een leeftijdsgroep tegen een andere", maar om het opbouwen van een sociaaleconomisch

² Arjen H. Siegmans & Matthias Schafer (eds.), *No Robots: The position of middle class households in nine European countries*, 2017, p. 119.

model dat voor iedereen werkt.³ Als voorstanders van eerlijke handel, fiscale verantwoordelijkheid en de sociale markteconomie, moet centrumrechts beleid ontwikkelen dat tegemoetkomt aan de dagelijkse besommeringen van de middenklasse-Europeanen. Of, zoals de Ierse premier Leo Varadkar het zegt: de mensen helpen "die 's morgens vroeg opstaan" en hard werken om hun gezin te onderhouden.

Ons lopende onderzoek – in samenwerking met onze aangesloten organisaties – vindt een aantal specifieke sociaaleconomische factoren die de positie van de arbeiders- en middenklasse gezinnen beïnvloeden. En hoewel verschillende nationale kwesties altijd relevant zullen zijn, zijn dit ook de factoren die specifiek moeten worden aangepakt in de periode tot de verkiezingen van 2019 en daarna. Deze kwesties zijn van invloed op werkende gezinnen op dagelijkse basis en overschrijden de economische en sociale grenzen. Ze symboliseren hoe de realiteit van het leven van veel middenklassegezinnen ver verwijderd is van de vaak hoogdravende retoriek van politieke partijen als het gaat om het bepleiten van flexibiliteit op de werkplek, de digitale economie en gendergelijkheid.

De nieuwe realiteit van de middenklasse is voornamelijk een tweeverdienersmodel (beide partners werken), dat wordt geconfronteerd met de uitdagingen op het gebied van kinderopvang, scholing, de woningmarkt, werkzekerheid en andere financiële zorgen op regelmatige basis. Vaak zijn het deze kwesties – en de tijd, geld en energie die nodig zijn om ze het hoofd te bieden – die een rem zetten op de mobiliteit en de ambitie van de middenklasse.

Er moet beleid worden ontwikkeld dat deze kwesties rechtstreeks aanpakt. Op basis van ons lopend onderzoek belichten we een aantal kernfactoren die in de loop van de verkiezingscampagne van 2019 en daarna door centrumrechtse partijen moeten worden opgepakt. Het alternatief is een grotere sociale, economische en politieke versnippering op de korte- tot middellange termijn.⁴

³ Christine Lagarde, 'A Dream Deferred: Inequality and Poverty Across Generations in Europe', *Internationaal Monetair Fonds (IMF)*, 24 januari 2018.

⁴ Zoals benadrukt in een sessie genaamd 'Squeezed and Angry: How to Fix the Middle-Class Crisis', *World Economic Forum Annual General Meeting*, 18 januari 2017.

A. Herstel van financiële draagkracht en werkzekerheid

Zoals gezegd zien middenklassegezinnen hun financiële positie steeds meer als minder veilig dan vorige generaties. Dit gevoel is de afgelopen tien jaar verergerd door een combinatie van beperkte inkomensgroei, hoge niveaus van persoonlijke belastingheffing en een gevoel van toegenomen arbeidsonzekerheid als gevolg van zowel technologische vooruitgang als slecht functionerende economieën. Deze toegenomen financiële onzekerheid komt ook duidelijk naar voren in landen waar de betaalbaarheid van woningen een groot probleem is. Waar deze problemen overheersen, zijn de vooruitzichten voor de middenklasse negatief. Vermogensopbouw, of liever gezegd het onvermogen om te sparen voor een regenachtige dag of pensioen is een toenemend kenmerk van de middenklasse.⁵ In de meeste lidstaten van de EU is het dezelfde middenklasse die ook belast is met de financiering van de sociale zekerheidsstelsels, die zelf rekening moeten houden met een lager niveau van uitkeringen in de toekomst. Dit is een onhoudbare situatie.

Er zijn steeds meer aanwijzingen dat de "snelle veranderingen als gevolg van de technologie de minder gekwalificeerde routineklussen, zoals bankbedienden of werknemers in de publieke sector – degenen die rekenden op hun vaste baan om het onderwijs van hun kinderen en een hopelijk comfortabele pensionering te financieren" uithollen.⁶ Deze uitholling van de traditionele beroepen van de middenklasse heeft niet alleen nadelige financiële gevolgen voor werknemers, maar ook voor de interne legitimiteit van de democratische rechtsorde.

B. Tegengaan van generatieongelijkheid en het verwachtingsdilemma

De economische crises van het afgelopen decennium hebben de ongelijkheid tussen de generaties in Europa in sociaal opzicht aanzienlijk vergroot.⁷ De

⁵ Uit een enquête van *YouGov/The Times* bleek dat 31% van de sociale groep ABC1 in het Verenigd Koninkrijk – de groep met professionals, junior management en administratieve medewerkers – met moeite een plotselinge rekening van £500 of meer te kunnen betalen, 8 juni 2016.

⁶ P. Hollinger, 'A Hollowing Middle Class', *Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO)*, Jaarboek 2012.

⁷ Zie T. Chen et al., 'Inequality and Poverty Across Generations in the European Union', *IMF Staff Discussion Note*, januari 2018.

inkomens van jongeren zijn sinds 2007 gelijk gebleven, terwijl die van 65 jaar en ouder een stijging van 10% hebben gekend.⁸ De algemene bescherming van gepensioneerden – door regeringen aan de rechter- en linkerzijde van het politieke spectrum – heeft in veel lidstaten geleid tot een sociaal onhoudbare verdeling van welvaart en kansen. Deze polarisatie blijkt uit een reeks sociaaleconomische indicatoren (bijvoorbeeld hogere werkloosheid, lager inkomen) die bijdragen aan de hierboven beschreven bredere betekenis van financiële onzekerheid. Dit niveau van generatie-ongelijkheid zal op termijn de levensvatbaarheid van het Europese sociale zekerheidsmodel fataal ondermijnen, terwijl het ook zal leiden tot een “verloren generatie” Europeanen die reeds begonnen zijn met het minachten van gevestigde politieke partijen.⁹

Op een breder maatschappelijk niveau zorgt een dergelijke ongelijkheid voor een reëel verwachtingsprobleem aan beide uiteinden van het demografische spectrum. Italië is een duidelijk voorbeeld van hoe dit verwachtingsdilemma de ontevredenheid over de mainstream politieke partijen aanwakkert. Jongeren stellen gezinsvorming uit en zien dat zij waarschijnlijk niet de werkgelegenheids- of pensioenzekerheid zullen genieten die hun ouders ter beschikking staat. En de generatie van hun ouders vindt het moeilijk te begrijpen dat hun verworvenheden niet te bereiken zijn voor de jongere generaties. Het verzet tegen de pensioenhervormingen die de Italiaanse regering-Monti tijdens de recente crisis heeft ingevoerd, toont aan hoe moeilijk het voor politici is – en zal blijven – om de perceptie van verworven rechten van de oudere generaties te relativeren.

C. Sociale mobiliteit en gelijke kansen opnieuw op gang brengen

Een belangrijk onderdeel van de traditionele middenklasse is de overtuiging dat hard werken en onderwijs de basis vormen voor een hogere levensstandaard. Het omvat het idee dat er mogelijkheden zijn om de sociale

⁸ Christine Lagarde, 2018.

⁹ Toespraak van Mario Draghi, president van de Europese Centrale Bank, ‘The Policy and the Role of the European Central Bank during the Crisis in the Euro Area’, *Katholische Akademie*, Munich, 27 februari 2013. Draghi benadrukte specifiek de sociale gevolgen van de recente financiële crises.

ladder op te klimmen. Binnen Europa bestaat er een zeer gemengd beeld, zoals blijkt uit ons gezamenlijk onderzoek. Hoewel landen als Finland, Ierland, Nederland en Polen een hoge of stijgende mate van sociale mobiliteit vertonen, bestaan er duidelijke belemmeringen voor sociale mobiliteit in veel grotere lidstaten, waaronder Frankrijk, Duitsland, Italië en Spanje.¹⁰

Er is een toenemende perceptie onder middenklasse gezinnen dat het voor hun kinderen moeilijker zal zijn om het niveau van sociale mobiliteit (en materiële vooruitgang) te bereiken dat zij zelf hebben ervaren tijdens hun beroepsleven. Europa zou in een soortgelijke situatie terecht kunnen komen als de Verenigde Staten, waar de sociale mobiliteit is gestagneerd of misschien al afneemt.¹¹ Deze situatie wordt nog verergerd door afname van de mobiliteit en toename van de segregatie in het onderwijs. Dit is een afspiegeling van geografische trends en wordt niet per se gedreven door de kosten van het hoger onderwijs.¹² Het is eerder de *structuur* van het universitaire stelsel in veel lidstaten van de EU dat bijdraagt tot een reeks andere sociale vraagstukken.¹³

D. Combineren van werk met betaalbare, toegankelijke en flexibele kinderopvang

Toegang tot betaalbare, flexibele en kwalitatief hoogwaardige kinderopvang is een belangrijke zorg – zowel praktisch als financieel – voor middenklasse-ouders in heel Europa. In het huidige tweeverdienersmodel is het vinden van kinderopvang een bron van stress en een aanslag op de gezinsfinanciën. Dat maakt het tot een belangrijk onderwerp van debat als het gaat om het combineren van werk en zorg voor kinderen.¹⁴

Uitgaande van keuzevrijheid en persoonlijke verantwoordelijkheid is het belangrijk om ouders de mogelijkheid te geven om toegang te krijgen tot

¹⁰ A.H. Siegmann en M. Schafer (eds.), 2017, p. 6.

¹¹ Voor een overzicht zie R.D. Putnam, *Our Kids: The American Dream in Crisis*, New York: Simon & Schuster, 2015.

¹² Voor een persoonlijk voorbeeld zie see J.D. Vance, *Hillbilly Elegy: A Memoir of a Family and Culture in Crisis*, New York: Harper, 2016.

¹³ H. Enderlein & J. Pisani-Ferry, *Reforms, Investment and Growth: An Agenda for France, Germany and Europe*, 27 November 2014, p. 19. Zij wijzen erop hoe de duur van het hoger onderwijs in Duitsland van invloed kan zijn op het aantal kinderen dat vrouwen krijgen.

¹⁴ In Ierland bedragen de gemiddelde kosten van voltijdse kinderopvang meer dan 167 euro per week, *Irish Times*, 7 december 2016.

flexibele kinderopvangfaciliteiten die voldoen aan hun persoonlijke voorkeuren. Het doel is niet om gemeenschappelijke systemen in heel Europa voor te stellen, maar eerder om de voorkeuren van ouders over of wanneer en hoe zij toegang krijgen tot dergelijke diensten te vergemakkelijken. Een dergelijk beleid zou ook culturele normen en het belang dat in sommige staten wordt gehecht aan de meer informele rol van de gemeenschap en het gezin omvatten. Door de ontwikkeling van een dergelijk kader voor kinderopvang kunnen centrumrechtse partijen een rol spelen bij de aanpak van twee grote sociaaleconomische uitdagingen die voortvloeien uit de huidige lappendeken van kinderopvangdiensten voor de middenklasse in heel Europa. Ten eerste spelen de toegankelijkheid, de kosten en de kwaliteit van kinderopvangfaciliteiten een rol bij het vermogen van ouders – met name moeders – om weer aan het arbeidsproces deel te nemen, geboortecijfers, gezinsstress en de mate van financiële onrust. Dit is een belangrijke kwestie in onder andere Duitsland.¹⁵ Ten tweede zijn er duidelijke aanwijzingen dat kinderopvang en voorschools onderwijs een cruciale rol kunnen spelen bij het verkleinen van de "kansenkloof" tussen kinderen van verschillende sociale klassen en, op hun beurt, het vergroten van de resultaten op latere leeftijd en het nieuw leven inblazen van het concept van een ambitieuze werkende en middenklasse.¹⁶

E. 'Ik ben alleen zwanger, niet gehandicapt'¹⁷: het belang van gendergelijkheid

Het vergroten van de gelijkheid van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt kan in Europa miljoenen extra banen opleveren en de economische groei aanzienlijk doen toenemen.¹⁸ De kwestie van een grotere participatie van vrouwen op de Europese arbeidsmarkten is ook direct relevant voor de technologische en demografische factoren die in veel lidstaten al van invloed zijn. Aangezien er in de toekomst een aanzienlijk tekort aan geschoolde

¹⁵ In augustus 2013 heeft Duitsland een wet ingevoerd die elk kind ouder dan 12 maanden de garantie biedt op een plaats in de kinderopvang.

¹⁶ Putnam, 2015, p. 231.

¹⁷ Uitspraak van de Nieuw-Zeelandse premier Jacinda Ardern, *Otago Daily Times*, 26 januari 2018.

¹⁸ Zie het Europees Instituut voor gendergelijkheid, *Economische voordelen van gendergelijkheid in de Europese Unie*, Luxemburg, 2017.

arbeidskrachten kan ontstaan, is het activeren van het arbeidspotentieel van vrouwen door het vergroten van de gelijkheid van mannen en vrouwen een belangrijk instrument om duurzame groei te waarborgen. Voor de middenklasse, die nu voornamelijk een tweeverdienersmodel is, is het bereiken van een beter evenwicht tussen mannen en vrouwen van vitaal belang om stress binnen het gezin, financiële onrust en sociale mobiliteit te helpen bestrijden. Genderevenwicht is van vitaal belang in een poging om een ambitieuze middenklasse als hoeksteen van de Europese samenleving te herstellen.

Dit is een complexe kwestie die veel verder reikt dan mediavriendelijke kwesties zoals de loonkloof tussen mannen en vrouwen. Het omvat kwesties zoals onderwijs, kinderopvang, fiscaal beleid en bredere sociale kwesties zoals de rol en verwachtingen van vrouwen in de samenleving en de beroepsbevolking. Ondanks het feit dat jonge vrouwen meer jaren onderwijs krijgen en de neiging hebben om het beter te doen dan jonge mannen in het onderwijs, domineren vrouwen nog steeds in veel slecht betaalde sectoren van de economie, vaak op deeltijdbasis.¹⁹ Dit heeft gevolgen voor onder meer de vertegenwoordiging van vrouwen in beursgenoteerde ondernemingen en in de politiek. Er zij op gewezen dat de ondersteuning van de ontwikkeling van een grotere gendergelijkheid geen bedreiging vormt voor de maatschappelijke normen op nationaal niveau. Het vormt eerder een inhaalslag om te voldoen aan een belangrijk grondbeginsel van de EU met betrekking tot de gelijkheid van mannen en vrouwen. Het is absoluut noodzakelijk dat dit beginsel verder wordt ontwikkeld, met name in het huidige model van de tweeverdieners.

De centrumrechtse uitdaging: een middenklasse met ruimte om te ademen

Voor centrumrechts is de belangrijkste uitdaging ervoor te zorgen dat de traditionele aspiraties van de middenklasse – werk, onderwijs voor kinderen, veilig pensioen – kunnen worden verwezenlijkt in een landschap dat steeds

¹⁹ Bijvoorbeeld: OECD, *The Pursuit of Gender Equality: An Uphill Battle*, Paris: OECD, 2017.

meer wordt gekenmerkt door werkgelegenheid en financiële onzekerheid. Hoe kunnen deze aspiraties in het digitale tijdperk worden verwezenlijkt?

Een antwoord is nodig die de grenzen van de economie, de politiek en bredere vraagstukken rond een gezond functionerende samenleving overschrijdt. Hiervoor is een hele reeks onafhankelijke, maar nauw met elkaar verbonden beleidsmaatregelen nodig die tegemoetkomen aan de dagelijkse besommeringen van de middenklasse-Europeanen. Of het nu in Berlijn of Boekarest, Riga of Rome is, het is de vernieuwing van een ambitieuze, sociaal mobiele, financieel veiligere middenklasse die grotendeels bepalend zal zijn voor de duurzaamheid van de economische prestaties van Europa. Een veiligere en zelfverzekerder middenklasse heeft ook een sleutelrol te spelen bij de aanpak van de gevaren van economisch nationalisme en populisme. Een middenklasse met ruimte om te ademen is een middenklasse die zich beter kan aanpassen aan de realiteit van een veranderende economie.

10

BURGERKRACHT EN DE BESCHAVINGSOPDRACHT VAN DE POLITIEK Jan Prij*

Volgens een gangbaar wereldbeeld leven we in harde tijden van polarisatie en strijd. De huidige tijdgeest is “*angry, aggressive, brash, brutal*” en de Amerikaanse president Donald Trump belichaamt al deze kenmerken. Het mensbeeld is reductionistisch en het maatschappijbeeld, alsook het bijbehorende politieke beeld, is antagonistisch: we leven in een wereld van scherpe scheidslijnen, onderlinge competitie en strijd. Toch is dit niet het hele verhaal of zelfs niet het belangrijkste gedeelte van het verhaal. De civiele oorsprong van de markt, maatschappelijk middenveld en politiek wijzen onze de weg naar een andere samenlevingsvisie. Die visie is gebaseerd op de kracht van samenwerking, inlevingsvermogen en het pacificeren van tegenstellingen. Dit is de verbindende en civiliserende kracht van de middenklasse.

Een relationeel mensbeeld als correctie op het zwart-wit denken

Volgens een recente opiniebijdrage is “*being nice*” de drager van een nieuwe politieke beweging tegen het vergroten van de politieke tegenstellingen.¹ Vanouds is er een naam voor de politieke beweging: de *civil society* met modale

* De auteur is filosoof en econoom en werkzaam als redactiesecretaris van het kwartaaltijdschrift *Christen Democratische Verkenningen* van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

¹ Bex Coates, *Being Nice is the New Punk*, politics.co.uk, 21 november 2018.

burgers die verder kijken dan hun neus lang is als haar dragers. Dat mag wellicht wat verbazing wekken. De familiedoorsnee werd tot voor kort niet erg serieus genomen als bron van beschaving en van civiele waarden – laat staan dat ze als *punky*, opstandig tegenover de gevestigde orde bekend staat. De burger stond synoniem voor een benepen burgerdom dat weinig meer dan het strikte korte termijn en eigenbelang op het oog heeft. Hij was bovendien blind voor zijn eigen armzalige lot. Door de onderdrukkende instituties van de burgerlijke maatschappij zag hij niet in hoe de werkelijke structurele machtsverhoudingen in de samenleving de koers van de geschiedenis bepaalden. Hij was in feite niets meer dan een slachtoffer van de macht van het kapitaal of maar een onderdaan van de staat zonder enige werkelijk eigen inbreng in de politieke verhoudingen. Alleen een revolutionaire omkering van de productie-verhoudingen aan de hand van de verworpenen der aarde zou wezenlijk verandering in de zaak kunnen brengen.

We hoeven geen Marxist te zijn om in te zien dat tegenwoordig degelijke reductionistische en in de kern materialistische mensbeelden nog steeds de ronde doen. Dat de mens slachtoffer is van de maatschappelijke verhoudingen en alleen door de elite uit zijn armzalige lot verheven kan worden is nog steeds een dominant sociaaldemocratisch mensbeeld. De burger is in deze visie slechts onderdaan van de staat (*citoyen*).

Volgens een populair neoliberal en al even misleidend mensbeeld, is de mens *selfmade* en meester over zijn eigen lot. Succes en falen heeft hij enkel aan zichzelf te danken. Dat is het beeld van de mens die zichzelf omhoog kan werken en anderen daarbij niet nodig heeft. De burger is in deze visie *selfmade*. Geloof in eigen kracht leidt tot de ultieme vrijheid van de mens.

De twee dominante mensbeelden zijn materialistisch en reductionistisch van aard; de dingen zijn nu eenmaal zoals ze zijn, ze dragen geen verborgen geheim in zich of een verborgen potentieel dat ook nog zou kunnen verwijzen naar "iets anders". We zijn ons brein, de *homo economicus*, of de Hobbesiaanse wolf in schaapskleren, om enkele bekende prototypen te noemen.

Met de reductie van de mens tot een eendimensionaal wezen doen we hem groot onrecht en ontkennen we de kern van onze menselijkheid. Mensen zijn geen dingen en geen robots, zoals in de titel van een eerdere WI-publicatie over

de middenklasse staat.² Ze zijn in staat tot empathie, zijn in staat zich in het lot van anderen in te leven.

Het vermogen om zich het lot van anderen aan te trekken en zich te verbinden met anderen is cruciaal. Het is het vermogen waarop het menselijk samenleven en onze economische en politieke ordening is gebaseerd. De mens is een antwoordend wezen. De manier waarop ieder mens antwoord op anderen is uniek en zijn handelend vermogen kan niet eenvoudigweg tot simpele eenvormige gedragsvormen gereduceerd worden. De mens kan vanuit zijn creatief potentieel op niet te voorspellen wijze antwoorden op wat hem of haar overkomt.

We komen er nu dan ook langzamerhand achter dat de zwart-wit hokjes waarin we onszelf geplaatst hebben niet meer voldoen. Dat we ons eigen leven niet helemaal in eigen hand hebben, maar ook niet de speelbal zijn van anonieme machten en krachten. In plaats daarvan ervaren we steeds meer dat ons levenslot intiem met dat van anderen verbonden is. Grenzen tussen "ik" en de "ander" zijn poreus geworden.

In de globale netwerksamenleving van vandaag de dag zien we dat de gevolgen van wereldproblemen zoals het klimaatvraagstuk en het vraagstuk van migratie rechtstreeks in onze achtertuin terechtkomen. Het dominante motto van de filosoof René Descartes (1569-1650) 'ik denk, dus ik ben' werkt niet meer. We komen erachter dat we onszelf misschien eenzijdig ontwikkeld hebben; alleen ons hoofd, niet ons lijf, hart en ziel. In ontmoetingen en confrontaties met anderen wordt ook die kant van onszelf aangesproken.

We ontdekken gaandeweg met vallen en opstaan een meer volwassen waarheid over onszelf: 'Er wordt aan mij getrokken, binnen en buiten mij, dus ik ben. Er wordt van verschillende kanten een appèl op mij gedaan. Hoe ga ik antwoorden?' Het is precies deze eigenschappen als ver-antwoordelijk wezen waardoor modale burgers zich verbonden weten met anderen. Andere burgerlijke deugden (*bourgeois virtues*), zoals *prudence* (bezonnenheid), *thrift* (spaarzaamheid), en *hard work* (het zogenoemde arbeidsethos) komen daaruit

² Arjen H. Siegmann and Mattias Schäfer, *No Robots, The position of middle class households in nine European Countries*, 2017.

voort. Ze belichamen een van binnenuit gevoelde betrokkenheid op anderen en op het eigen toekomstige levenslot dat daarmee verbonden is. Van dit perspectief gezien zijn burgers geen “onderdaan” van de staat of enkel maar een speelbal van anonieme machten en krachten, maar mannen en vrouwen met een uniek gezicht die samen met anderen werken aan wat Abraham Kuyper eens ‘de vervolmaking van de schepping’ noemde, uiteraard in de wetenschap dat dat nooit helemaal zou lukken.³

De civil society als burgerlijk samenlevingsideaal

Het anti-hiërarchisch en egalitair samenlevingsideaal waarbij mensen niet de speelbal zijn van anonieme machten en krachten gaat terug op een ongelofelijke mentale revolutie in de geschiedenis van de mensheid. Voor deze mentale omwenteling in de geesten en harten van de mensen is het christendom verantwoordelijk. Politiek-filosoof Govert Buijs noemt dit de ‘agapeïsche revolutie’, naar het Griekse woord ‘*agapè*’, dat in het Nieuwe Testament wordt gebruikt voor de onbaatzuchtige liefde.

Het denken in termen van gelijkwaardige partners als afwijking van het algemeen menselijk patroon, noemt hij ‘de historische expressie van de christelijke traditie.’⁴ Niet via een hiërarchische machtsstructuur, maar via een andere vorm van samenleven van gelijkwaardige partners, de zogenoemde “BBC-burgers” die “betrokken”, “betrouwbaar” en “coöperatief” zijn en elkaar nodig hebben. Hij stelt dat mensen vaak wat voor een ander willen doen in het besef dat zij schatplichtig zijn aan wat zij op hun beurt gekregen hebben van anderen, met name talenten of maatschappelijke mogelijkheden. Deze “economie van de overvloed” is de bron achter het menselijk verlangen om op basis van vrijwillige verbanden op tal van plekken (op de markt, in maatschappij en politiek) bij te dragen aan het floreren van anderen binnen een gedeelde wereld, vooral wanneer deze bloei bedreigd wordt.

³ Abraham Kuyper, ‘Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie’, *Rede ter opening van het Sociaal Congres op 9 november 1891*, Amsterdam: Wormser, 1891, p. 4.

⁴ Govert Buijs, in: ‘Toekomst voor christelijk geïnspireerde politiek’, *Christen Democratische Verkenningen*, herfst 2012, p. 211-222.

De betrokkenheid op anderen is hetgene waar het volgens Paulus in de christelijke liefde voor de naasten (*agapè* of *caritas*) om draait. Dit gaf het christendom zijn ongekende en universele kracht. Vanuit deze *agapeïsche flow* is vervolgens in Europa met vallen en opstaan een civiel samenwerkingsexperiment gestart. Deze civiele sfeer is bij uitstek gebouwd op de premisse dat mensen niet alleen gaan voor het najagen van eigenbelang, maar ook op het helpen van de ander gericht zijn.⁵ Er zijn maatschappelijke organisaties ontstaan die zich inzetten voor zieken en hulpbehoevenden, maar ook markten en organisatievormen die dienstverlening aan de gemeenschap als basis hebben (denk bijvoorbeeld aan het Rijnlandse model van organiseren). En een burgerlijke politieke orde die niet als een machtsimperium is opgebouwd, maar als een continu discussieplatform over de wijze waarop de samenleving dient te worden ingericht. Absolute waarheidsaanspraken zijn daarbij niet mogelijk en niemand heeft de waarheid in pacht. Er vindt in de samenleving een doorgaand debat plaats waar de democratische spelregels door iedereen worden geaccepteerd, maar niet de conclusies. Het overeind houden van dit “leerhuis der meningsverschillen” en het zorgdragen dat dit niet onder het gewicht van absolute waarheidsclaims bezwijkt, daar gaat het om in een democratische rechtsstaat.⁶

Vrede is daarbij sinds Kant het ultieme politieke ideaal, een ideaal dat buiten ons bereik ligt maar wel de motor is voor veranderingen ten goede. De horizon wordt met een religieuze term als Sjalom aangeduid. ‘Waar Sjalom heerst’, zo stelt de Amerikaanse filosoof Nicholas Wolterstorff in zijn werk *Until Justice*, ‘daar vervullen we onze verantwoordelijkheden ten opzichte van elkaar, de natuur en God. Maar Sjalom is meer. Het is alleen aanwezig als ook vreugde en geluk in deze relaties worden ervaren en het vermogen het bestaan met recht te kunnen genieten als een kostbaar en wonderlijk geschenk.’⁷

⁵ Jeffrey. C. Alexander, *The civil sphere*, Oxford: Oxford University Press, 2006, p. 3. En zo voegt hij eraan toe: ‘Solidarity is possible because people are oriented not only to the here and now, but to the ideal, to the transcendent, to what they hope will be everlasting.’

⁶ Erik Borgman, *Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur*, Kampen; Klement, 2006, p. 11-13.

⁷ Geciteerd in: Bart Cusveller, “‘Zwalustaarten’”: Samenhang in het werk van Nicolas Wolterstorff, in: Robert van Putten, Bart Cusveller & Rob Nijhoff (red.), *Denken om Shalom: De praktische filosofie van Nicolas Wolterstorff*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2017, p. 194.

Dit vredesvisioen mag idealistisch klinken, maar het is reëel en werkelijk in zijn feitelijke uitwerkingskracht. Aan de basis van dit vredesvisioen ligt volgens de filosoof Paul Ricoeur namelijk een *'sense of the unjust'*; een gevoel van onrechtvaardigheid dat burgers hebben zolang deze onmogelijke situatie niet is bereikt, zolang we leven in een situatie van oorlog en geweld.⁸

Ook markten draaien vanouds op deze civiele kern van onderlinge dienstverlening. Wereldwijd heeft handel enorm bijgedragen aan de reductie van armoede. Het zijn dan ook niet de verworpenen der aarde die de motor van veranderingen ten goede hebben bewerkstelligd, maar de civiele burgerlijke deugden, verantwoordelijkheidszin en het inlevingsvermogen in het lot van anderen.⁹ En de *'sense of the unjust'* van burgers betekent in essentie dat niet de elite de motor van de vooruitgang is, maar het vredesvisioen in de harten van gewone burgers. Waar machthebbers de status quo verdedigen tegen verandering nemen burgers daar geen genoeg mee, omdat ze de situatie als onrechtvaardig beleven.

De roeping van de politiek: overbruggen in plaats van polarisatie

Vanuit de civiele kern gedacht is het de voortdurende roeping van de politiek om vrede te stichten, samen te leven met verschillen, compromissen te sluiten en geschillen te pacificeren. Dat kan alleen vanuit een politieke positie die de meerduidigheid en ingewikkeldheid van de werkelijkheid, de ambiguïteit ervan erkent. Dat is een andere plaatsbepaling van politiek en burgerschap dan sinds Plato (in een modern jasje gestoken door Hobbes¹⁰) gangbaar is geworden. Geen politiek waarin het draait om strijd en het bewaken van de hiërarchische machtsverhoudingen in de wereld. De burgers zijn niet slechts

⁸ Bernard P. Dauenhauer, *Ricoeur, the Promise and Risk of politics*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1998, p. 155.

⁹ Zie voor haar – bij vlagen al te optimistische – triologie : Deirdre M. McCloskey, *The Bourgeois Virtues: Ethics for an age of Commerce*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2006; *Bourgeois Dignity. Why economics can't explain the modern world*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2010; *Bourgeois Equality How Ideas, not capital or institutions enriched the world*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2016.

¹⁰ Hobbes, *Leviathan* [1651], Amsterdam: Boom, 2002.

onderdanen, maar geven samen met anderen als gelijken en partners van elkaar vorm aan het goede leven.

Politiek in deze visie is niet de kunst van het doen van het mogelijke, maar de belichaamde inzet voor datgene wat juist voor onmogelijk gehouden wordt door de officiële machthebbers, de zogenaamde bazen van deze wereld. In precies deze zin is politiek utopisch.¹¹ De rol van emoties, idealen, en van wat Martha Nussbaum *morele verbeeldingskracht* noemt, is daarbij cruciaal.¹²

Dit is een ander *ethos* dan gangbaar is in de politiek van deze tijd. Niet het begrip kweken voor andermans positie, maar het ridiculiseren ervan staat daarbij centraal. Het benadrukken van antagonistische posities¹³, het afzetten tegen anderen, is kennelijk nodig voor een scherp profiel en het identificeren van “wij” en “zij”. Daarmee verwordt politiek tot het definiëren van onoverbrugbare verschillen waarover strijd gevoerd moet blijven worden.

Interessant is dat het merendeel van de burgers zo’n cynische machtspolitieke plaatsbepaling van de politiek zat zijn.¹⁴ Een cultuur waarin weerzin tegen andere opvattingen prevaleert boven het inzicht in de drijfveren van medemensen. Waar het zo hard mogelijk Twitteren van het eigen gelijk centraal staat, omdat dat nu eenmaal meer volgers oplevert. Een politiek van de ondragelijke versimpeling, waar de overwinning van de een de nederlaag van de ander is.¹⁵

Mensen hebben door dat de werkelijkheid niet zo simpel in elkaar zit. Er ontstaat behoefte aan een morele opvatting van het politieke waarin

¹¹ Zie bijvoorbeeld Erik Borgman, ‘Leven van de gemeenschap buiten ons bereik’, in: *Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur*, Kampen: Klement, 2006, p. 113-128 en Bernhard P. Dauenhauer, *P. Ricoeur, the Promise and Risk of Politics*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1998, p. 213-223.

¹² Martha Nussbaum, *Political Emotions: Why love matters for Justice*, Harvard: Belknap Press, 2015.

¹³ Zie bijvoorbeeld Paul Frissen, *Gevaar verplicht. Over de noodzaak van aristocratische politiek*, [Amsterdam: Van Genneep, 2009] die tamelijk kritiekloos de lege antagonistische politieke opvatting van Chantal Mouffe volgt. Carl Schmitt is de meest bekende én omstreden vertegenwoordiger van de populair geworden antagonistische politieke positie. Zie zijn: *Het begrip politiek*, Amsterdam: Boom, 2001.

¹⁴ Zie ook: Claartje Brons, *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21st century*, Tilburg, 2014.

¹⁵ Jan Prij, ‘Theedrinken als kern van het politieke’, in: *Filosofie & Praktijk*, zomer 2011, p. 19-32.

opvattingen over wat goed leven is volop doorklinken, waarin meedenken in plaats van tegen-denken centraal staat, waarin plaats is voor idealistische politiek die realistisch is en mensen verbindt en inspireert. Vanuit het hart van de samenleving is er een veelal onaangesproken potentieel voor verschillende politieke beschavingsopdrachten die verbindingen maken en het overbruggen van antagonistische posities als onderscheidend thema heeft. Dat is dan ook niet voor niets de oorspronkelijke roeping van de politiek. Het gaat om het pacificeren van de botte strijd om macht en het overbruggen van de tegenstellingen in de samenleving binnen het kader van de instituties van de rechtsstaat die voor rechtvaardige verhoudingen borg staan. Het onderscheidende teken van de burgerlijke tegenbeweging is het protest tegen de antagonistische politiek.

Drie humaniseringsopdrachten: water, vuur en idealen

Als uitweg uit antagonistische politiek stel ik drie opdrachten voor die opkomen uit de klassieke humanistische traditie.¹⁶ Ze komen op uit de opgaven waarvoor elk mens zich gesteld ziet, namelijk het overwinnen van angst, het temmen van agressie en het verbinden van idealen met de werkelijkheid.

De eerste humaniseringsopdracht van de mens is het leren omgaan met angst voor het *water*. Vanuit zijn ontspringen aan de moederschoot moet de mens levensangst en de onzekerheid van het bestaan overwinnen die verband houden met het gegeven dat mensen de gevolgen van hun handelen nooit helemaal kunnen overzien.¹⁷ De mens kan op die onzekerheid reageren door het doen van beloften. Het zou op de verschillende zorgen van burgers, de angst om kopje onder te gaan in de vloedgolven van het bestaan, kunnen antwoorden met vernieuwende perspectieven, met beloftevolle maatregelen

¹⁶ Zie voor de religieuze achtergrond van deze verbondsgeschiedenissen: Jan Prij, *God en Geld*, Utrecht: Klement, 2018.

¹⁷ Zie Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1958, p. 236-247. Niet alleen het vermogen om beloften te doen is cruciaal voor het burgerlijk samenlevingsideaal, maar ook het vermogen tot vergeving. Iemand een nieuwe kans gunnen is essentieel, omdat mensen anders vastgezet worden in gedane zaken die geen keer nemen en ze de last van de gevolgen van hun daden niet meer kunnen dragen.

die inzetten op baan zekerheid als tegenwicht tegen de voortdurende flexibilisering van arbeid.¹⁸

De tweede opdracht is het leren omgaan met *vuur*. Het is in feite de basis van alle beschaving, zoals niet alleen religieuze geschriften, maar ook moderne sociologen ons leren.¹⁹ Politiek gezien vertaalt deze roeping, deze verantwoordelijkheid van de mens, zich in de taak om verschillende botsende deelbelangen te pacificeren. Als dat niet, of onvoldoende gebeurt, zoals nu in veel landen onder druk van radicaal linkse of rechtse politiek, dan dreigen gewelddadige conflicten te ontstaan. Dat is bijvoorbeeld het geval in de moeizame discussie over de toekomst van de pensioenen waar de discussie wordt gegijzeld door geradicaliseerde vakbonden. We zien het ook terug in uiterst moeizame en niet zelden ontspoorde discussies over onze culturele identiteit (in Nederland bijvoorbeeld over het fenomeen 'Zwarte Piet' waar de verschillende posities lijnrecht tegenover elkaar staan).

De derde opdracht is het verbinden van *lucht en aarde*, van hemelse idealen met aardse werkelijkheid. In de religieuze traditie is dit het laten weerspiegelen van het gelaat van God (*Imagio Dei*) of de navolging van Christus (*Imitatio Christi*). In politieke zin ligt de vertaalslag daarvan besloten in het hedendaagse adagium '*Practice what you preach*'. Doen wat je belooft hebt, dat is de kracht van de moraal, ook in de economische en politieke werkelijkheid van alledag.

Genoeg kansen en een gevoel van rechtvaardigheid

De humaniseringsopdrachten zijn basale opdrachten waarvan de gewone burger het belang maar al te goed begrijpt en invoelt. Het is de morele kant van het begrip *middenklasse*. Wij kunnen in ons element komen door angst te overwinnen, het geweld te temmen en door idealen handen en voeten te geven. Het is de taak van de politieke orde om voor die beschavingsopdrachten ruimte te scheppen. Door op macro niveau de instituties zodanig vorm te

¹⁸ Zie voor Nederland: Arjen Siegmans, *De baan als basis: een nieuwe aanpak om langdurige werkloosheid te voorkomen*, Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2018; Zie over de sociaal psychische gevolgen van die onzekerheid de klassieker Richard Sennett. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, 1998.

¹⁹ Zie voor Nederland: Joop Goudsblom, *Vuur en beschaving*, Amsterdam: Van Oorschot, 2015.

Het Midden

geven dat ze in de samenleving onder burgers “een gevoel van rechtvaardigheid” en genoeg kansen voor iedereen opleveren. De gewone burger, de middenklasse, begrijpt maar al te goed dat het zijn bestaan niet aan zichzelf te danken heeft. Zij wil teruggeven aan de samenleving wat zij zelf aan mogelijkheden en kansen van anderen ontvangen geeft. Het is aan de politiek om dit ongekende potentieel van de middenklasse de ruimte te geven die het toekomst.

Voor het eerst in de geschiedenis behoort meer dan de helft van de wereldbevolking tot de middenklasse. De wereldwijde armoede is in een snel tempo gedaald door globalisering en technologische ontwikkeling. Maar dezelfde trends leiden ook tot snelle veranderingen en het gevoel dat de samenleving verwijderd raakt van haar morele kern.

De term *middenklasse* duidt de kern aan van een samenleving die meer is dan een optelsom van individuen. Die kern wordt gevormd door burgers, gezinnen, bedrijven en verenigingen waar mensen naar elkaar omkijken, zorg voor elkaar hebben en zich niet alleen bezighouden met hun eigen belang. De middenklasse is ook de drijvende kracht achter economische ontwikkeling en groei, gebaseerd op vertrouwen en een hoopvol perspectief voor de toekomst.

In dit boek wordt de middenklasse in Nederland en Europa door meerdere auteurs en vanuit verschillende gezichtspunten belicht. Hoe staat de middenklasse er voor? Welke problemen ervaren ze? Welke kracht schuilt er in de *civil society*? En wat betekent dit voor de politiek?

